

Prostorna mobilnost i procesi deteritorijalizacije i fleksibilizacije društvenog života

Alija Hodžić

Institut za društvena istraživanja
alija@idi.hr

SAŽETAK U tekstu se nastoji prostornu mobilnost problematizirati u kontekstu suvremene fleksibilne organizacije društvenog života. Nastoji se pokazati da je ekonomija mobilnosti složen i višeznačan proces u kome migracije ne potječu iz ekonomske nerazvijenosti (kao takve) već iz samog (destabilizirajućeg) razvoja. Također, nastoji se pokazati da migranti, ulazeći u globalne trgovačke, informacijske i proizvodne mreže, učestvuju u (pre)oblikovanju socio-prostornih struktura zemalja, regija ili mjesta – kako onih svoga porijekla tako i onih novog stalnog ili privremenog boravka. Time, oni koji svoju mobilnost zasnivaju na prekograničnim aktivnostima, učestvuju u razgradnji ili relativiziranju ranijeg ekskluziviteta “kontejner društva” kao temeljnog orijentacionog okvira djelovanja. U tekstu se analiziraju raspoloživi podaci o oblicima mobilnosti: unutrašnjim i vanjskim migracijama (koje u novom kontekstu već poprimaju i nove oblike mobilnosti – cirkulaciju, povremenost, privremenost), te raznim vrstama putovanja. Zaključuje se da su suvremeni oblici mobilnosti, kao što su i sami proizvod nestabilnosti, sastavni dio nestabilnosti i fleksibilnosti načina života čovjeka uključenog u tokove “umreženog društva”.

Suvremeni oblici prostorne mobilnosti svojom raznolikošću, obimom, brzinom i ustrajnošću proizvode novo društveno i prostorno strukturiranje. Ovo kretanje nudi razne mogućnosti razvoja, budi nove masovne nade, ali i nove strahove – kao što se uvijek događa kada je u pitanje dovedeno ono što je bilo relativno stabilno, poznato i predvidljivo.

Ključne riječi: mobilnost, fleksibilnost, deteritorijalizacija, transnacionalnost, kontejner društvo, migracija

Primljeno: lipanj 2010.

Pribvačeno: rujanj 2010.

1. Ekonomija mobilnosti

Osnovni uzroci i povodi suvremenih masovnih migracija ne nalaze se, kao što se često tvrdi, u ekonomskoj nerazvijenosti pojedinih zemalja ili regija ili u siromaštvu njihovih nižih društvenih slojeva. Ovakav zaključak se može smatrati osnovnim nalazom jednog već prije nekoliko decenija provedenog sociološkog istraživanja o vanjskim migracijama (Tanić, 1974.). Generiranje sposobnosti bivanja pokretnim povijesno je složen društveni proces. Tanićevo istraživanje s početka sedamdesetih godina odnosilo se na masovne vanjske ekonomske migracije seoskog stanovništva Srbije. Ove migracije su zahvatile ona područja koja su imala relativno povoljnije uvjete za poljoprivrednu proizvodnju – moglo bi se reći da se radilo o bogatim i poljoprivredno razvijenim područjima. Naspram njih, u tzv. pasivnim područjima Srbije (a nasuprot i nekim drugim pasivnim područjima u Jugoslaviji), nisu zapažene migracije ovog tipa. U vanjskim migracijama iz ovih ekonomsko i kulturno razvijenijih područja emigrirale su sve ekonomske kategorije seoskog stanovništva (mada je prvi val uglavnom zahvatio one koji su bili siromašniji), emigrirali su ne samo mladi muškarci nego i velik broj žena i bračnih parova, a sa smanjivanjem radne snage nije opadala poljoprivredna proizvodnja (kao u nekim drugim seoskim područjima s masovnim vanjskim ekonomskim migracijama). Autor nalazi da je ovu pojavu moguće razumjeti uvidom u ekonomska i kulturna obilježja istraživanih područja, kako ona povijesna tako i aktualna. Prekinut je ili smanjen tempo industrijalizacije i time smanjene mogućnosti zapošljavanja, povećan je, uslijed uključivanja žena u proizvodne procese, ukupan aktivitet stanovništva, pa je uslijed krize prekinut ili usporen čitav niz započetih promjena (kulturne, potrošačke, obrazovne, infrastrukturne itd.). Nedovoljna institucionalna zaštita poljoprivrede i sela u uvjetima raspada tradicionalnih institucija i općenito dugi interval nepovoljnog položaja individualne poljoprivrede stvorili su nesiguran položaj seljaka i njihov osjećaj zapostavljenosti i besperspektivnosti. Pored ovih općih uvjeta, manje-više karakterističnih za sve vanjske radne migracije (mada im je prisutnost izraženija u razvijenim regijama), autor naglašava visok nivo potrošačke kulture (stagnantne u vrijeme neposredno pred masovno emigriranje) kao i problem seoske sirotinje koji je u razvijenijim područjima mnogo reljefniji (s višim nivoom aspiracija svih slojeva stanovništva – pa tako i seoske sirotinje) nego u drugim područjima. Dakle, smanjena mogućnost zapošljavanja, socioekonomska nesigurnost seoskog stanovništva s relativno visokim nivoom aspiracija te ugrožena potrošačka kultura a u uvjetima velike potražnje radne snage na stranom tržištu (bez unutrašnjih administrativnih zapreka) u vrlo su kratkom vremenskom periodu uzrokovali masovno vanjsko zapošljavanje. Na početku, kada su na rad u inozemstvo odlazili siromašniji seljaci taj je odlazak bio negativno vrednovan. Ali, to je promijenio materijalni uspjeh prvih migranata (koji su time u lokalnoj sredini narušili ustaljenu hijerarhiju prema bogatstvu) – odlazak na rad u inozemstvo postepeno se od negativnog pretvarao u pozitivno vrednovanje, a pripadnike drugih slojeva stanovništva potakao je na odlazak. Dakle, krizom izazvana destabilizacija postojećih obrazaca djelovanja na vanjske je migracije (kao situacijski “okidač”) pokrenula znatan dio stanovništva ekonomsko razvijenijih seoskih područja. Povećano kretanje ovog seoskog stanovništva doprinijelo je njegovoj otvorenosti prema novim načinima rada i života.

Suvremene međunarodne migracije potiču, kaže Massey (1998.), a nakon sumiranja istraživačkih iskustava o njihovim procesima, tri temeljne sile: konsolidacija tržišta, formiranje ljudskog i socijalnog kapitala. Tržišta ne opstoje po sebi, kao da doista postoje u samoj prirodi, kako to pretpostavlja neoklasična ekonomija, već moraju biti društveno i kulturno izgrađena. Djelotvorno funkcioniranje tržišta zahtijeva izgradnju fizičke infrastrukture (transport i komunikacije), društvene infrastrukture (organizacije, institucije i prava) te ideacione infrastrukture uvjerenja, vrijednosti i kulturnih praksa, kaže Massey. U samoj logici migracija a u uvjetima globalne ekonomije raste ekonomska nesigurnost kod kuće, javljaju se lokalne krize, diverzifikacijom prihoda domaćinstava smanjuju se rizici, a zapošljavanje u naprednim ekonomijama (koje je najčešće privremeno) pojavljuje se kao atraktivna strategija akumulacije kapitala (proizvodne investicije, školovanje, podizanje životnog standarda). Novostečena iskustva, znanja i vještine stvaraju nove obrasce potrošnje i nove stilove života koji se ne mogu zadovoljiti u zemlji porijekla. Time se mijenja ljudski kapital i iznova pokreće povratnike na novo migriranje koje je sada podržano ranije stečenim iskustvom i socijalnim kapitalom – progresivnim širenjem međuljudskih mreža (prijateljskih, rodbinskih, profesionalnih) u zemlji privremenog boravka. Rezultati istraživanja međunarodnih ekonomskih migracija pokazuju, slično rezultatima Tanićevog istraživanja, da one ne potječu iz ekonomski nerazvijenih područja, već iz samog razvoja. “Imigranti obično ne dolaze iz siromašnih, izoliranih zajednica isključenih iz međunarodnog tržišta, već iz mjesta koja prolaze kroz brz rast i razvoj, kao rezultat njihovog ulaska u pomaljavajuću globalnu trgovinu, informacije i proizvodne mreže” (Massey, 1998.). Tako npr. rezultati Masseyevih istraživanja meksičkih ekonomskih migranata u SAD pokazuju da povećana uzburkanost meksičke privrede povećava broj Meksikanaca koji imaju potrebu za migriranjem – kako zbog većih plaća tako i potrebe za povećanom sigurnošću kroz alternativnu strategiju preživljavanja, a usprkos svim ograničenjima legalnom ili ilegalnom useljavanju (kao što su kazne za migrante i poslodavce ili militarizacija granice i izgradnja fizičkog i virtualnog zida na hiljadama kilometara dugoj granici). Također, ubrzani razvoj u samom Meksiku stimulira povratnike na produktivna ulaganja kapitala.

Oba nalaza, i Tanićev i Masseyev, kao i slučaj obrazovanih migrantica s Filipina (koje rade u Los Angelesu i Rimu kao domaćice, dadilje ili njegovateljice) i njihovih “transnacionalnih porodica” (Parrenas, 2001.), a isto tako i bezbrojni slučajevi obrazovanih žena iz postsocijalističkih društava o kojima skoro svakodnevno izvještavaju masovni mediji, pokazuju da prostorno kretanje stanovništva (u ovim primjerima prekogranično kretanje) nastaje tek u društveno i individualno izgrađenim situacijama. Sposobnost bivanja pokretnim nije samo individualna osobina već je i složeni sistem međusobno zavisnih ekonomskih, kulturnih, političkih obilježja modernog društva. U jednom se slučaju radi o krizom ugroženim aspiracijama stanovništva s izraženijim sistemom ekonomskih i kulturnih potreba, te narušenim sistemom moći (poljoprivredno razvijena seoska područja, visokoobrazovane žene migrantkinje), a u drugom se slučaju radi o formiranju višeg stupnja aspiracija i novog stila života uslijed povećane aktivnosti, rasta i razvoja, u lokalnoj sredini. U oba slučaja se, u uvjetima destabilizacije, primarno radi o strategijama akumulacije kapitala i/

ili (kroz diverzifikaciju prihoda) upravljanja rizicima. Slična se logika primjenjuje i u unutrašnjim radnim migracijama: stanovništvo se pomjera (trajno, privremeno i povremeno) iz sela i manjih naselja u veće gradove, iz regije u regiju, a uslijed nejednake distribucije resursa. Slobodno kretanje robe, kapitala i informacija, s jedne strane, i ograničenja useljavanja radne snage¹ (kao što je slučaj s meksičkom radnom snagom nakon ulaska Meksika u Sjevernoamerički sporazum o slobodnoj trgovini – NAFTA) kojima se potvrđuje suverenitet države, migraciju stanovništva postavlja kao “strateško mjesto za istraživanje granica novog poretka: ona pothranjuje ponovno nacionaliziranje politike i shvatanje značaja suverene kontrole nad granicama, a opet, ona je utkana u jednu veću dinamiku, dinamiku prevazilaženja nacionalnih ekonomskih prostora i dinamiku režima ljudskih prava” (Sassen, 2004.:21). Mobilnost (robe, kapitala, informacija i ljudi) postaje jedno od centralnih pitanja suvremenog društva. Ona razgrađuje ustaljene oblike života ljudi koji su nastali i reproducirali se unutar društva organiziranog u okviru nacije-države – npr. slabljenje identiteta utemeljenoga na tradicionalnim povezivanju ljudi s teritorijem, kao što su nacija ili selo. Posljedica ove razgradnje je, smatra S. Sassen, “da je suverenost decentralizirana, a teritorija denacionalizovana”² (2004.:47). Globalizirane informacijske i komunikacij-

¹ U zadnjih 20-tak godina na granicama Evropske Unije (morske i kopnene) u nastojanju da uđu u nju živate je izgubilo (prema raznim, mada ne i sasvim pouzdanim podacima ili procjenama – koje možda zbog same prirode pojave i ne mogu imati visok stupanj pouzdanosti) oko 15.000, a na američko-meksičkoj granici oko 7.000 ljudi. U SAD je (prema Ministarstvu domovinske sigurnosti) na početku 2006. godine bilo 11 miliona ilegalnih imigranata (Novi list, 21. 8. 2006.). U ilegalnim i prisilnim migracijama posebno mjesto zauzima trafikovanje. Sassen ga određuje kao “nasilno regrutovanje i/ili prevoz ljudi u okvirima država ili van njih, radi rada ili pružanja usluga, a putem raznovrsnih oblika koji svi uključuju prinudu” (Sassen, 2002.:286) “Iako nema iscrpnih podataka, dostupne informacije ukazuju nato da je trafikovanje žena, pogotovo maloletnica, zarad industrije seksa, visoko profitabilno za one koji vode posao. Ujedinjene nacije procenjuju da je 1998. trafikovano četiri miliona žena, što je kriminalnim grupama donelo profit od sedam milijardi američkih dolara. U ova sredstva spadaju i doznake od zarada prostitutki i plaćanja organizatorima i pomagačima u tim zemljama. U Japanu, gde je takozvana industrija zabave legalna, profiti su poslednjih nekoliko godina iznosili oko 4,2 biliona godišnje; sve je više dokaza da ilegalno trafikovane žene imaju sve veći udeo među radnicama u industriji seksa. U Poljskoj, policija procenjuje da trafikant dobija oko 700 američkih dolara po svakoj isporučenoj ženi. U Australiji, Federalna policija procenjuje da se iznos protoka gotovine od 200 prostitutki penje na 900.000 američkih dolara nedeljno. Ukrajinke i Ruskinje, veoma tražene na tržištu seksa, donose kriminalnim gangovima oko 500 do 1.000 dolara po jednoj isporučenoj ženi. Od tih se žena očekuje da usluže prosečno petnaest klijenata dnevno, te se od svake može očekivati da će gangu doneti zaradu od oko 215.000 dolara mesečno” (str. 288).

² Iz perspektive geopolitike (pitajući se je li ona u novim okolnostima moguća) Gerard Toal naglašava da je “pojava postmodernog pristupa u poslednje tri decenije koincidirala sa dramatičnom materijalnom i ideološkom de-teritorijalizacijom geopolitičkog svetskog poretka koji je pod američkom hegemonijom uspostavljen posle Drugog svetskog rata. Nova kretanja u prostoru provociraju razvoj nepodržavljenog prostora, mreža i sistema koji nisu samo van jurisdikcione moći i teritorijalne kontrole suverenih država, već ih i natkriljuju. Kapital, pravičnost i tržišta odvajaju se od nacionalnog teritorijalnog prostora. Političko i kulturno očišćenje od ovog tajfuskog talasa transformacije već se pojavilo: obnovljeni su

ske tehnologije omogućile su dvostruk proces u kojem se formiraju akteri koji učestvuju u denacionalizaciji teritorija i decentralizaciji suverenosti nacionalne države, razgradnji “ekskluzivnog autoriteta nad teritorijem i ljudima” (Sassen, 2004a:533). To su pojedinci ili kolektivi, koji, uslijed pucanja omotnice nacije-države (sadržatelja i prenosioca socijalnosti i moći) kao nedržavni akteri djeluju na podnacionalnoj i nadnacionalnoj razini (sve donedavno rezerviranoj za naciju-državu). S jedne strane, radi se o nevladinim organizacijama i autohtonim narodima, useljenicima i izbjeglicama, aktivistima za ljudska prava, ekološkim aktivisti i drugim civilnim aktivistima i organizacijama koji sve više postaju akteri u globalnoj politici. S druge strane radi se o djelovanju globalne ekonomije sa njenom deregulacijom i sveprisutnim tržištem (koje disciplinira nacionalne vlade podčinjavajući ih finansijskim tržištima), a čija se organizacijska strana najčešće materijalizira “u mrežištu strateških mjesta diljem svijeta, među kojima čelnu poziciju zauzimaju glavni međunarodni poslovni i finansijski centri. Za to se globalno mrežište može reći da konstituira novu ekonomsku geografiju centraliteta, onu što prelazi preko nacionalnih granica te sve više, i preko stare podjele na Sjever i Jug” (Sassen, 2004a:536). Ta strateška mjesta su (umreženi) globalni gradovi koji funkcioniraju “kao denacionalizirana platforma za globalni kapital i istodobno” kao “ključno stjecište za najnevjerojatniju mješavinu ljudi sa svih strana svijeta” (str. 533) o kojima se može “misliti kao o višestrukim lokalizacijama civilnog društva koje su globalne u smislu da čine dio globalnih kruženja i prekograničnih mreža” (str. 536). Unutar njih, dijeleći prekogranična unificirajuća iskustva, u međusobnom sukobu se nalaze dva, prema S. Sassen, glavna transnacionalnih aktera: globalni kapital i useljenici. Tako, uz kretanje kapitala, transnacionalne migracije ulaze u središte rasprave o procesima koji karakteriziraju transformaciju suvremenih društva koja gube svojstva karakteristična za moderna “kontejner društva”, društva oblikovana unutar nacije-države.

2. Prostorna mobilnost i “kontejner društvo”

Povećana međuzavisnost, umrežavanje, lokaliziranje globalnog nisu kao procesi i stanja suvremenih društava u kontradikciji s nacijom-državom – što se već konceptualno na početku ovog procesa zagovaralo. Nakon iskustva s procvatom nacionalizma i restrukturiranjima država istočne Evrope, očito je, smatraju Andreas Wimmer i Nina Glick Schiller (2002.), da su nacionalizam i nacionalne države kom-

napori da se izvrši reteritorijalizacija identiteta – stožer su obnovljene mitologizacije oslonaca u plemenu i zemlji” (Toal, 1999.). Ovim nije, međutim, prevladana američka hegemonija koju je još Woodrow Wilson izrekao, sasvim jasno i otvoreno: “Budući da trgovina ignorira prirodne granice i proizvođači inzistiraju da im cijeli svijet bude tržište, zastava ove nacije mora ih slijediti, a vrata onih nacija koja su im zatvorena moraju biti razvaljena silom. Prava ulagača moraju štiti i državna vlast i vojska, čak i ako to znači povredu suvereniteta nacije koja se opire. Kolonije treba očuvati ili uspostaviti nove tako da nijedan iskoristivi kutak države ne bude previđen ili ostane neiskorišten” (prema: David Harvey: Neoliberalizam i grad. Zagreb: *Diskrepancija*, 14/15, 2010.)

patibilne s globalizacijom. Ova kompatibilnost, a da bi se zahvatila sva složenost suvremenih stanja i procesa, zahtjeva izgradnju, smatraju ovi autori, i odgovarajuće konceptualizacije koja bi, s jedne strane uzimala u obzir i “metodološki nacionalizam”, a s druge bi strane, konceptualno, išla peko njega. Oni u društvenim znanostima dvadesetog stoljeća evidentiraju tri glavna koncepta metodološkog nacionalizma koji su svaki na svoj način formirani u interakciji s izgradnjom nacionalne države, odnosno njenom ideologijom. “Velika teorija” (koja svoju inspiraciju nalazi kod Marxa, Webera ili Durkheima) nema razumijevanja za uspon nacije-države kao izvorišta nacionalizma i etniciteta. Tretira ih kao tradicionalne, kolektivističke, pred-moderne fenomene i kao prelaznu fazu na putu do modernosti, racionalnosti i individualiziranja klasnog društva zasnovanog na postignuću. Povećana diferencijacija, racionalizacija i drugi oblici modernizacije postepeno reduciraju važnost etničkih i nacionalnih osjećaja. Oni su suvišni u modernom projektu pa ih se, konceptualno, sasvim ignorira. Ignorirajući nacionalno u modernom projektu “velika teorija” modernizacije ostaje slijepa “prema paradoksu da je (upravo) modernizacija dovela do stvaranja nacionalnih zajednica” (str. 304). Istovremeno, bila je zarobljena očiglednom prirodnošću svijeta podijeljenog u društva duž linije nacija-država. Druga varijanta metodološkog nacionalizma je, prema ovim autorima, naturalizacija nacije-države. Ona je tipična za empirijski orijentirane društvene znanosti, a razlikuje se s obzirom na pojedine discipline. Tako npr. ekonomske znanosti, veće od A. Smitha, povlače granicu između unutrašnje ekonomije i vanjskih odnosa, povijesne su znanosti povijest razumijevale kao povijest pojedinih nacija-država (često u službi legitimacije izgradnje pojedinog državotvornog projekta) i njihovih odnosa, pri čemu su kroz sve povijesne transformacije određenu naciju konstruirale kao stalnu jedinicu posmatranja (ovo je i dalje dominantna perspektiva u novo oživljenoj historiografiji, povijesti umjetnosti i arheologiji mnogih istočno evropskih akademskih sredina), a antropologija je npr. često polazila od pretpostavke da se kultura treba proučavati kao jedinstvena, organska cjelina fiksirana unutar jednog teritorija tako da je društveni svijet podijeljen na ograničene kulturno specifične jedinice. Vladino financiranje istraživačkih ustanova i njihovih programa (koji su usmjereni na rješavanje nacionalnih problema u ekonomiji, politici i socijalnim službama), i u većini zemalja univerziteta (u kojima se favoriziraju programi od “nacionalnog značaja”) i akademija (s ulogom da održavaju kulturna blaga nacije), kao i način vođenje nacionalne statistike doprinose su nacionalističkom načinu mišljenja i naturalizaciji nacije-države. I danas je, smatraju ovi autori, teško pokrenuti financiranje prekogranična komparativna istraživanja. Ova varijanta metodološkog nacionalizma segregira demokraciju zapadnih nacija-država od nacionalizma (koji tako postaje stran njihovoj povijesnoj izgradnji) te ga projicira drugima i tako dislocira. Vlastiti se nacionalistički ratovi i “etnička čišćenja” koji su učestvovali u izgradnji zapadne nacije-države zanemaruju; segregiraju se i dislociraju u “vazda uznemirujući Balkan” ili “tribalnu Afriku” (str. 307).³ Treću evidentiranu varijantu

³ “Suvremena nacija ima dvije ‘bolesti’: s jedne strane sakralizaciju granica, a s druge čišćenja – vjersko, potom etničko – koje eliminira one elemente koji se prosuđuju kao nedostupni asimilaciji, strani ili kvariteljski. Sakralizacija granica dovela je ne samo do okrutnih

metodološkog nacionalizma društvenih znanosti karakterizira reduciranje analitičkog fokusa na granice nacije-države: “opsjednutost u opisivanju unutar granica nacije-države” (str. 307). Čitav je društveni život teritorijalno ograničen na kontejner nacionalnog društva, a sve ostalo što se proteže izvan ovih granica analitički biva zanemareno. Tako su iz tog horizonta uklonjene i prekogranične veze i procesi. Kontejner društvo obuhvaća i kulturu, i politički poredak, i ekonomiju i određenu socijalnu skupinu. Razlika je samo u tome što se u strukturiranju cjelokupnosti tako koncipiranog kontejner društva u nekim teorijskim debatama preferira npr. kultura a u nekim drugim ekonomija. Ignoriranje nacionalnog u naciji-državi dominira u metodološkom nacionalizmu “velike teorije”, naturaliziranje u empirijskoj znanosti, a teritorijalno ograničenje u proučavanju nacionalizma i izgradnji države. Metodološki nacionalizam u sve tri varijante, smatraju Wimmer i Glick Schiller, polazi od pretpostavke da je nacija/država/društvo prirodni socijalni i politički oblik društva. Zapravo, postupkom analogije ovi autori nalaze paralelizam i interaktivnost između ideologije nacije-države i izgradnje konceptualnih shema društvenih znanosti. Oni dijele osnovne pretpostavke o tome kako je konstituiran socijalni svijet. Suvremeni nacionalizam koristi pojmove koji su bili razvijeni u ranoj modernoj Evropi (narod kao suveren entitet, narod kao građani koji su jednaki pred zakonom, kao skupina koju obavezuje solidarnost – narod kao proširena porodica i narod kao etnička zajednica sa zajedničkom sudbinom i kulturom) i, poslije Drugog svjetskog rata, kao kongruentne ih, unutar strogo određenih teritorijalnih granica, spaja u potpuno razvijen jedinstven poredak nacije-države. U konceptu kontejner društva ovo se prevodi tako što se građanstvo ogleda u konceptu na-

ratova zbog neznatnih teritorijalnih povreda, već i do toga da se kozmopolitski ‘nomadi’ smatraju sumnjivima i nedostupnima kontroli. Vjersko čišćenje koje je bjesnjelo od 15. stoljeća eliminiralo je Židove i muslimane u Španjolskoj, katolike u Velikoj Britaniji i, poslije opoziva Edikta iz Nantesa, protestante iz Francuske. Potom je na početku 20. stoljeća Europom bjesnilo etničko čišćenje koje je deportiralo grčku i tursku populaciju poslije rata u kojem su se te dvije nacije sukobile (1922.). Ali, opsesija čišćenja dosegla je ludilo kulminirajući u rasizam prije svega s hitlerovštinom; čišćenje je počelo 1933. s antižidovskim zakonima i dovelo je do uništavanja Roma i Židova tijekom Drugog svjetskog rata. Godine 1945. njemačko stanovništvo iz Šleske i Čehoslovačke bilo je deportirano u Njemačku, a poljsko stanovništvo iz Ukrajine u Poljsku. Na koncu, 1990-ih godina, tijekom raspada Jugoslavije, razmahala su se srpska i hrvatska etnička čišćenja. Počevši od druge polovice 20. stoljeća, nacionalni fundamentalizam, oslanjajući se na religiju, na kult nacionalnog identiteta i poduprt njime, teži tome da od nacionalne zajednice stvori homogeni entitet zasnovan na krvnom srodstvu. Tako se jedna sklonost ekstremnoga nacionalizma pretvorila u rasizam” (Morin, 2009.:74-75). Etničko čišćenje, prema Bell-Fialkoffu (*Ethnic Cleansing*, 1996.), obuhvata širok spektar državnih aktivnosti, a kreće se od “genocida na jednoj do suptilnih pritisaka na bijeg, na drugoj strani”. To je “namjeravana, planska aktivnost s ciljem da se s određenog područja povuče populacije neželjenih osobina i karakteristika, kao što su narodnost, vjera, rasa, klasa ili spolna preferencija. Da bi se neka aktivnost mogla okvalificirati kao ‘čišćenje’ neophodan je uvjet da se ona zasniva na barem jednoj od nabrojanih karakteristika”. (Navedeno prema: Mežnarić, 2003.:331.) Pozadina ovih aktivnosti nalazi se u nastojanju izgradnje kontejner društva u okviru države koja se razumijeva kao ekonomski, politički i kulturno homogena zajednica.

cionalnog pravnog sistema, suverenost u političkom sistemu, nacija u kulturnom sistemu, a solidarnost grupe u socijalnom sistemu. Što je *Narod* (koji obitava na fetišiziranom nacionalnom teritoriju) za nacionalistu to je *Društvo* za poslijeratne društvene znanstvenike. Na jednoj strani jedinstven nacionalni korpus, a na drugoj – funkcionalna integracija društva (str. 309). Moglo bi se, a uz pomoć ove analize Andreasa Wimmera i Nine Glick Schiller, reći da se u procesu izgradnje kontejner društva ispoljava dvostruki karakter prakse društvenih znanosti. S jedne se strane pokazuje kao metodički vođena misaona reprodukcija stvarnosti (pa i društva organiziranog u kontejner naciji-državi), a s druge strane kao misao koja je (danas posebno snažna u akademskim krugovima mnogih postsocijalističkih društava) angažirana u proizvodnji kontejner društva i njegovoj legitimaciji.

Ovaj se socio-prostorni entitet kao cjelovito i jedinstveno spremište svih društvenih oblika na različite načine, kao uređeno djelovanje države i društva, reproducira u svakodnevnom životu (od tipova diskursa do regulacije društvenog života). Tu se nalazi i porijeklo njegove prirodnosti. Andreas Wimmer i Nina Glick Schiller navode više razloga zašto su migranti, kao antinomija ovako konstituiranom i konstruiranom entitetu, postali poseban predmet interesa – kako politike tako i specijaliziranih istraživanja. Kao stranci, oni razaraju izomorfizam između naroda, suverena i građanstva, jer oni, smatra se, ostaju lojalni državi porijekla sve dok ne budu asimilirani i naturalizirani. (S obzirom na ovo, a naročito nakon 11. 9. 2001. godine, nad njima se pojačavaju nadzor, ograničavanja i kontrole.) Oni, također, razaraju izomorfizam između naroda i nacije. “Pojavljaju se kao mrlje na čistim bojama nacionalne građevine, podsjećajući podjednako i graditelje države i društvene znanstvenike” da ih se treba apsorbirati u nacionalno tijelo kroz politike forsirane asimilacije i dobrovoljne integracije (str. 309). Pošto nisu članovi “nacionalne familije” imigranti razaraju izomorfizam između naroda i solidarnosti grupe. Oni nisu mišljeni kao dio postojećeg sistema socijalne sigurnosti – “nacionalnog prostora solidarnosti”. Socijalno marginalizirani prepoznaju se kroz siromaštvo, nezaposlenost i getoizaciju u sirotinjskim gradskim četvrtima. Također, sva prostorna kretanja nemaju kako u očima graditelja nacije-države tako i društvenih znanstvenika isti ili sličan status. Tako se “interne” migracije (npr. iz jednog u drugi grad, iz jedne u drugu regiju) tretiraju kao zasebni procesi urbanizacije, deindustrijalizacije i sl. i odvojene su od migracijskih studija. Prekogranično kretanje se pojavljuje kao neka vrsta anomalije jer ljudi po prirodi same stvari pripadaju svojim nacijama-državama.⁴ “Opisujući imigrante kao potencijalni sigurnosni rizik, kao kulturno

⁴ Logika kontejner društva vrlo je jasno iznesena u tekstu Škara Ljubice o vanjskim radnim migracijama. Ona se ogleda kako u ekonomskoj tako i u političkoj i kulturnoj dimenziji (relativno zatvorenog) društva: “Svesni da su u ovoj negativnoj oceni ponašanja i efekata ekonomske emigracije stanovništva Srbije izostale mnoge, danas već dobro poznate štete, gubici, rizici i deбаланси izazvani ‘odlivom’ ovog dragocenog (visoko kvalificirana i kvalificirana radna snaga – A. H.) ljudskog kapitala, čini nam se da će i ovih nekoliko najbitnijih karakteristika tog ponašanja, biti dovoljno da se opravda naše opredelivanje za stav ‘protiv’ ekonomske emigracije stanovništva, kakvu smo imali u nedavnoj prošlosti” (šezdesete godine 20. st. – A. H.). “Dodajući ovde konstatovanim negativnim manifestacijama emigra-

drugim, kao socijalno marginalnim i kao iznimke od teritorijalnog ograničenja... poslijeratne društvene znanosti legitimiraju projekt izgradnje nacije-države u cilju uspostave suverenosti građanstva, homogene nacije, zajednice solidarnosti i teritorijalno-ograničenog statusa" (str. 311). Ali, devedesete su godine, uslijed sloma socijalizma, brzog širenja novih tehnologija i već ranije oslobođenog kapitala, poslijeratne koncepte dovele u pitanje, te uzburkale kako sam socijalni život tako i nastojanja da ga se obuhvati odgovarajućom smislenom cjelinom. Prekogrančne migracije, uvelike ograničavane nakon naftne krize i recesije 70-ih, dobivaju novi poticaj. Pojam globalizacije, kojim se nastoji obuhvatiti novonastalo stanje, dobiva vrlo široku upotrebu. Ubrzani prekogranični tokovi ljudi, ideja, predmeta i kapitala nalaze izraz u demontiranju dotadašnjih struktura. U istraživanju prekograničnih migracija i drugih prekograničnih aktivnosti nastaje transnacionalna paradigma. Slika o ovim promjenama se, međutim, brzo uravnotežuje. Globalizacija, tvrde mnogi autori, nije sasvim nova pojava. (Andreas Wimmer i Nina Glick Schiller nalaze da se početak procesa globalizacije može naći već u 15. stoljeću, s početkom kolonijalizma.) Povećane migracije, slobodno kretanje kapitala i dobara, nova sredstva za brži transport i komunikacije na veće udaljenosti postojali su i ranije. Zapaženo je da je u nekim nalazima prvog vala mišljenja globalizacije prisutan grubo tehnološki determinizam, da se nudi pojednostavljena slika prošlosti i novouspostavljenog stanja (npr. statičnost i homogenost naspram fluidnosti i hibridnosti) ili da se uslijed sve većih prekograničnih aktivnosti prebrzo donosi sud o smrti nacije-države kao centra moći i izvora politike identiteta. U novim okolnostima,

cije, više u vidu jednog podsetnika, i čitav niz direktnih šteta, gubitaka, promašaja koje je emigracija ove vrste i ovakve prirode sobom nosila kao što su: smanjenje opšteg volumena radne snage, koje po oštrini sa kojom se već ispostavlja preteći da ugrozi normalan život i rad područja emigracije, neuspjeh i troškovi zamene stručne radne snage koja je potražila zaposlenje u inostranstvu, gubitke u sredstvima koja su uložena u obrazovanje i osposobljavanje radne snage koja danas potpomaže privredni razvoj drugih zemalja, povećanje neproizvodnih troškova koje će neminovno izazvati povratak iscrpljenih i za rad onesposobljenih radnika-povratnika, a koji će izuzetno teško pasti području koje je inače pritisnuto nesrazmjerno visokim ratnim i radnim invaliditetom i druge – potvrđujemo se još jedanput u uverenju da ekonomska emigracija stanovništva Srbije, nije bila rezultat ni stvarno ni dobro ocenjenih potreba za njom i reperkusija koje će izazvati, kao i da su njena ponašanja u očitoj neskladu sa očekivanjima, proklamovanim stavovima i preporukama u kojima su uporno isticana tri osnovna načela: da se odlasci stanovništva na rad u inostranstvo svedu na privredno nerazvijena područja i sredine, na nekvalificiranu radnu snagu i na one stručnosti i kvalifikacije koje u strukturama preostalog dela stanovništva nisu deficitarne.

I ovakav neuspjeh i promašaj ekonomske emigracije stanovništva Srbije sam za sebe, ostavljajući po strani krupne posledice po njen populacioni i ekonomski život, brojne negativne efekte ideološko-političkih posledica, od kojih mnoge još i ne naslućujemo, ozbiljne posledice po lični i porodični život pojedinaca, učesnika ove emigracije, praćene teškim traumama i žrtvovanjima, sve do rizika od eventualne masovne repatrijacije – povod je da se upitamo: Zar, stvarno, nismo u stanju da nađemo onaj put naše ekonomske i socijalne politike, koji će ovdje, u našoj sopstvenoj kući stvoriti povoljne uslove za rad i zapošljavanje i učiniti izlišnim odlazak čitavih armija našeg stanovništva i to onih najmlađih, najstručnijih i najproduktivnijih?" (Škara, 1972.:29-30).

transnacionalnim procesima, nacija-država, međutim, dobiva novu i važnu ulogu. Prvotna fascinacija brzinom i sveobuhvatnošću promjena, a u uvjetima prestanka “hladnog rata”, zamijenjena je realističnijim uvidima. Novost se može sastojati u npr. povećanoj globalnoj povezanosti, međuzavisnosti ili povećanom učinku ovog procesa na svakodnevni život ljudi. Također, nacija-država na nacionalnoj osnovi povezuje ljude na različitim i međusobno udaljenim geografskim lokacijama, motivirajući ih, kao teritorij predaka, na razne vrste prekograničnih aktivnosti, pa i prekograničnog poduzetništva. Nacija, što pokazuju studije o dijaspori, nije više teritorijalno ograničen entitet. Proteže se na širokim prostorima, pa se kao drukčije “omeđen nacionalni kontejner” reproducira u novoj formi. Valja se, smatraju ovi autori, vrlo oprezno kretati između raznih koncepata, sve dok se ne pronađu pouzdanija oruđa za istraživanje suvremenih pojava; između znanog nam metodološkog nacionalizma i onog koji se nudi kao njegova zamjena – metodološkog “fluidizma” u kojemu su strukture zamijenjene fluidnošću, a sjedilačko biće kretanjem.

Prekogranične se migracije i njihov uticaj na donedavnu stabilnost konstrukta nacije-države (kako zemlje useljenja tako i zemlje iseljenja) posmatraju iz različitih znanstvenih polazišta, ali se smještaju i u širi politički i kulturni okvir. Tako Alejandro Portes i Samuel Hungtintonna meksičke migrante kada trajno nastanjuju u Sjedinjenim Državama, promatraju u različitim kontekstima i iz različitih perspektiva. Kao pojavu procesa globalizacije Alejandro Portes (1996.), njih i njima slične druge migrantske skupine, prepoznaje kroz značajne poduzetničke aktivnosti (često u transnacionalnim poduzećima), kroz nove transnacionalne zajednice i kroz raznovrsne socijalne mreže – u kojima djeluju i kao političke zajednice tako što ponekad organiziraju političke odbore da bi lobirali za domicilnu vladu ili, pak, da bi uticali na lokalne vlasti. Prvotni pionirski ekonomski pothvati se postepeno transformiraju “u transnacionalne zajednice koje uključuju sve veći broj ljudi koji vode dualne živote. Članovi su u najmanju ruku bilingvalni, lako se snalaze među različitim kulturama, često zadržavaju domove u dvije zemlje i slijede ekonomske, političke i kulturne interese koji zahtijevaju istovremenu prisutnost u obje” (str. 4). Među migrantima ranog dvadesetog stoljeća ovakve, transnacionalne zajednice, nisu bile moguće jer na raspolaganju nisu imali suvremena tehnološka sredstva i suvremene ekonomske uvjete. Za njihovo uspostavljanje i održavanje prostorne su zapreke bile prevelike. Danas, njihov razvoj, s puno energije, obećanja ali i neizvjesnosti, vrijedno je praćenja u godinama koje dolaze. S druge strane, meksičke migrante, kao i druge Hispanjolce, Samuel Huntington (2004.) prepoznaje kao prijeljnu za Sjedinjene Države. On smatra da “uporni priljev hispanjolskih imigranata prijeti podjeli Sjedinjenih Država u dva naroda, dvije kulture i dva jezika. Za razliku od prošlih useljeničkih skupina Meksikanci i ostali Latinosi nisu asimilirani u mainstream američke kulture, umjesto toga formiraju vlastite političke i jezičke enklave – od Los Angelesa do Miamijsa – i odbijaju anglo-protestantske vrijednosti koje je izgradio američki san” (Huntington, 2004.:1). Taj se san, uslijed nepremostivih kulturnih razlika, ne može sanjati kao americano dream, a koji je već američka realnost – što u knjizi “The Americano dream” tvrdi Lionel Sosa. Nema nečeg što se može označiti, kaže Huntington, kao americano dream. “Postoji samo američki san koje je stvorilo anglo-protestantsko društvo. Američki Meksikanci dijelit će taj

san i biti dio tog društva samo ako sanjaju na engleskom” (str. 11). Portes ove novosti u socijalnom životu posmatra kao proces kojeg u svim njegovim različitostima i otvorenosti treba pratiti i istraživati, a Huntington ih, zaokupljen predstavom društva kao posebnog sociokulturnog kompleksa, u sebe zatvorenog entiteta, posmatra kao nešto što se ne može ustaliti bez isključivanja ili asimilacije. Da se u slučaju Huntingtonovog razumijevanja suvremenih migracija radi o konstrukt koji ne zahvata svu njihovu raznovrsnost pokazuju i rezultati jednog istraživanja hrvatskih useljenika u SAD i Kanadu (Živković, Šporer i Sekulić, 1995.). Ovi su istraživači ustanovili da ne postoji nekakva jedinstvena hrvatska imigrantska zajednica, već da se, a na temelju raznih obilježja, može govoriti o tri tipa zajednica hrvatskih migranata u Sjevernoj Americi. Nazivaju ih “predmodernim”, “modernim” i “postmodernim” zajednicama. Prvu karakterizira održavanje stare kulture, a oslanja se “na zajedničke strategije i djelovanje zajednice kao cjeline i uzajamnu pomoć u svakodnevnom životu.” Radi se o “starom etnicitetu” iz kojeg se integracija njegovih članova u okolno društvo razumijeva kao opasnost za zajednicu. Otuda, a za vlastitu opstojnost, ova je vrsta etničkog identiteta vezan za geta. Članovi druge zajednice “ostvaruje individualnu adaptaciju, ali istovremeno razvijajući zajedničke socijalne oblike u kojima postoje elementi etničke kulture i nasljeđa” (“nedjeljne aktivnosti” vezane za crkvu ili kulturne manifestacije koje nisu u nekoj vezi sa svakodnevnim životom i problemima), a članovi treće zajednice, koji su uspješno “integrirani u američki kulturni i profesionalni život” svoj etnički identitet ispoljavaju u apstraktnijim formama, individualno prerađenim ili nadograđenim, koje nisu u sukobu s kulturom američkog društva, već je naprotiv doprinose “bogatstvu kulturnog života” (str. 116). Ovako življen identitet autori nazivaju “simboličkim identitetom”. Raznovrsnost se oblika, dakle, opire svakoj vrsti redukcionizma. Huntingtonova redukcija suvremenog američkog društva – koje i dalje sebe reproducira iz anglo-protestantskog sna – možda je više preskripcija, mogući vodič za djelovanje, nego što je deskripcija izrazito raznovrsnog i proturječnog samog “stanja stvari”.

Na temelju dosadašnjih nastojanja da se suvremene promjene obuhvate odgovarajućim pojmovnim okvirom, a s ciljem stvaranja modela koji bi bio prikladan za empirijska istraživanja, Pries Ludger (2005.) predlaže da se “manevriranje između Scile metodološkog nacionalizma i postmoderne Haribde globalnih tokova i ‘kosmopolitkog bez prostora’” (str. 185) usmjeri tako što će se određene geografsko-prostorne jedinice analize zasnivati na odgovarajućem tipu socijalnih veza i problema. On kroz koncepte prostora (apsolutistički i relativistički) i dimenzije prostora (geografski i socijetalni) predlaže više ideal-tipskih konfiguracija socijetalnih i geografskih prostora. U apsolutističkom se pogledu geografski prostor pojavljuje kao originalna jedinica koja zadržava svoje karakteristike bez odnosa prema ostalim elementima, a društveni se prostor razumijeva kao geografski ograničen, homogen i socijetalno specifičan entitet koji funkcionira po načelu uključenosti i isključenosti. Nasuprot ovome, u relativističkom konceptu geografski prostor se razumijeva kao sistem pozicionog odnosa međusobno zavisnih elemenata koji, samim tim, sam po sebi nema nezavisno egzistencijalno svojstvo, a društveni prostor je plurilokalan, multidimenzionalan, s gustim, stalno preklapajućim koncentracijama socijalnih praksi koje ga i konstituiraju. Ako se po ma-

terijalnim uvjetima, društvenim praksama, vjerovanjima, interesima ili životnim projektima određena društvena skupina u visokom stupnju razlikuje od druge onda je za njenu analizu prikladniji apsolutistički nego relativistički koncept. Društveni prostor takvih skupina može biti mišljen kao kontejner ili relativni kontejner. Takvi su npr. domaćinstva, porodice ili neke druge zajednice. Takva su velikim dijelom bila i društva nacija-država – rezultat velikih ekonomskih, socijalnih, kulturnih, političkih i ideoloških nastojanja kroz dva minula stoljeća. Danas, međutim, odnos između socijalnog i prostornog, pa prema tome i društva koja se konstituiraju na tom odnosu, prolazi proces transformacije i predstavlja značajan aspekt društvene promjene. Analiza novih socio-prostornih konfiguracija, različitih referentnih okvira (lokalno, mikro-lokalno, nacionalno, makro-regionalno i globalno) ne bi se trebala, smatra Pries, zasnivati na zamjenjivanju već na kombiniranju različitih okvira. Za potrebe takve analize Pries izdvaja sedam ideal-tipskih konfiguracija.

Ideal-tipske konfiguracije socijalnih i geografskih prostora i procesa koji na njih utiču

	Tip konfiguracije	Opis	Primjeri
Apsolutistički koncept prostora: Uzajamno povezivanje geografskog i socijalnog prostora. Svaki geografski prostor odgovara jednom socijalnom prostoru i vice versa	(1) Inter-nacionalizacija	Održavanje/ jačanje odnosa/ interakcija između suverenih nacija-država i nacionalnih društava; (percipirana) predominacija internacionalnih odnosa isto toliko utemeljena na nacijama-državama kao i nacionalnim kontejner društvima	Evropska komisija za ugljen i čelik/ NATO/ NAFTA
	(2) Supra-nacionalizacija	Meta-nacionalna ekstenzija koncepta suverene kontejner države i makro-regionalnih socijalnih prostora	Evropska komisija/ Evropsko sociološko udruženje (ESA)
	(3) Re-nacionalizacija	Ponovno pojavljivanje ili jačanje nacionalnih ili mikro-regionalnih socijalno-prostora; jačanje postojećih teritorijalnih granica ili podjela prethodno (više manje) homogenih kontejner prostora u razne nove granične socijalne prostore	Dezintegracija Sovjetskog Saveza i Jugoslavije/ stari i novi ekonomski protekcionizam i izolacija SAD ili EU
	(4) Globalizacija	Jačanje (percipiranog) dometa socijalnih poslova, interakcija, komunikacija, socijalnih praksi, simbola, događaja, rizika i prava širom svijeta	Financijski tokovi, tržišta, globalno zagrijavanje, difuzija nove komunikacijske tehnologije poput Interneta/“McDonaldizacija”

	Tip konfiguracije	Opis	Primjeri
Relativistički koncept prostora Socijalni prostori su konstituirani kao gusti i trajni okviri u geografskim prostorima. Jedan socijalni prostor može obuhvatiti više geografskih prostora i jedan geografski može sadržavati više koegzistirajućih socijalnih prostora	(5) Glokalizacija	Jačanje ili proizvodnje plurilokalnih socijalnih prostora fokusirano na/ proizašlo iz globalnih i delokaliziranih pitanja	Lokalni uzroci i uticaji na globalno zagrijavanje/Internet/proizvodne strukture širom svijeta rasprostranjenih medija poput CNN-a ili Hollywooda
	(6) Izgradnja dijaspora	Proizvodnja/jačanje socijalnih prostora rasprostranjenih na različitim geografsko-nacionalnim prostorima referirajući se na zajedničku, jasno fiksiranu "zemlju maticu" ili centar	Židovi i druge religiozne dijaspora, diplomatska tijela/političke izbjeglice
	(7) Transnacionalizacija	Jaki socijalni odnosi koji obuhvaćaju plurilokalno iznad i između tradicionalnih kontejner prostora nacionalnih društava bez jasnog centra ili "zemlje matice"	Transnacionalne porodice, kompanije, NVO

(Pries, 2005.:176)

U apsolutističkom konceptu prostora, u njegovim internacionalnim, supranacionalnim i renacionalnim konfiguracijama, društvo se razumijeva kao zatvoreni entitet, svojevrsni kontejner. Nasuprot tome, u relativističkom konceptu transnacionalne konfiguracije, socijalni akteri (u danim okolnostima) sami konstituiraju prostor. Prostor im nije unaprijed zadani okvir. Oni se u njemu na razne načine raspoređuju i strukturiraju. Novi, transnacionalni socijalni prostori su plurilokalni okviri unutar kojih se strukturiraju akteri sa svojim praksama i identitetima. Globalizacija se u ovakvom razumijevanju pojavljuje kao ekspanzija nekih dimenzija kontejner prostora do krajnjih granica, a konfiguracija glokalizacije i izgradnja dijaspora kao dva tipa od kojih u uvjetima globalizacije jedan u svojoj konstrukciji preferira (prethodno delokalizirano) lokalno, a drugi jačanje socijalnih veza na više lokalnih prostora pozivajući se na "jasno fiksiranu 'majku zemlju' ili centar". U stvarnosti je, pak, svako od suvremenih društava prožeto s nekoliko obilježja koja čine navedene tipove konfiguracija. Razlikuju se po prisutnosti njihovih dimenzija (ekonomskih, političkih, kulturnih, socijalnih, tehničkih i ekoloških), po vrstama njihovih kombinacija i jačini procesa koji ih stvaraju i održavaju. Osim što pomaže pri sistematizaciji jedinica socioloških istraživanja, ova tipologija može, kombinirajući različite okvire analize, poslužiti i kao pogodan instrument za sistematizaciju raznih oblika "unutrašnje" (lokalne, regionalne, nacionalne) i "vanjske" (transnacionalne) mobilnosti suvremenog društva.

Je li i u suvremenoj Hrvatskoj prisutan proces koji Glick Schiler, Basch i Blanc (1995.) nazivaju "paradoksom našeg vremena" – proces u kome se u "doba transnacionalizma" nastavlja i čak povećava izgradnja nacije-države? Ili se radi o tome da su različite dimenzije društvenog života (ekonomske, političke i kulturne) na različite načine i u različitom stupnju izložene dvostrukom procesu: transnaciona-

lizaciji i izgradnji nacije-države? Na temelju općih uvida, bez posebnih detaljnijih i zahtjevnijih istraživanja, može se reći da je suvremeno hrvatsko društvo zahvaćeno različitim i vrlo proturječnim procesima. Već u svom osnivačkom aktu ono određuje svoje (“povijesne i prirodne”) granice ali i svoju prekograničnost (“domovinska i iseljena Hrvatska”). Ono je zasnovano i na apsolutističkom i na relativističkom socio-prostornom konceptu. U njemu se mogu prepoznati različite “ideal-tipske konfiguracije socijetalnih i geografskih prostora”: i renacionalizacija (jačanje nacionalnih i teritorijalnih granica i homogeniziranje u novi kontejner – novi granični socijetalni prostor) i globalizacija (financijski tokovi, tržišta, interaktivnosti i komunikacije širom svijeta); i izgradnja dijaspore (jačanje veza na različitim geo-nacionalnim prostorima s referiranjem na jasno fiksiranu domovinu, zemlju maticu) i transnacionalizacija (plurilokalnost transnacionalnih familija bez jasnog centra ili zemlje matice); i internacionalizacija (interaktivnost između suverenih nacija-država i nacionalnih društava) i supranacionalizacija (ekstenzija koncepta makroregionalnih socijetalnih prostora). Na jednoj je strani transnacionalizacija kao “kulturno, ekonomsko i političko povezivanje ljudi i institucija” (u, kako naglašavaju neki autori, uvjetima kapitalističke fleksibilne akumulacije), koje smanjuje “ulogu geografije u formiranju identiteta i kolektiviteta i stvara nove mogućnosti za prekogranično članstvo” (Levitt, 2001.:202), a s druge strane renacionalizacija kao jačanje kontejner društva zasnovanog na etnički motiviranoj logici identiteta. Na djelu je, dakle, vrlo proturječan proces: istovremene i deteritorijalizacije i reteritorijalizacije.

3. Novi izazovi i zapreke

Proces modernizacije hrvatskog društva obilježen je, kao što je slučaj i sa većinom evropskih društava, snažnim tokovima prekogranične i unutrašnje prostorne mobilnosti. Prevladavajući oblici ove mobilnosti, po svojoj trajnosti i učestalosti, teritorijalnom dometu – udaljenosti i bliskosti, konačnosti i privremenosti, dobrovoljnosti i prisilnosti, u suvremenom su socio-prostornom oblikovanju Hrvatske utisnuli jasno vidljiv pečat. Hrvatsko je društvo u dvadesetom stoljeću, stoljeću intenzivne modernizacije (što se može pratiti kroz podatke zadnjeg popisa stanovništva u Austro-Ugarskoj monarhiji – 1910., do prvog popisa u nezavisnoj Republici Hrvatskoj – 2001.) obilježeno s dvije značajne promjene: izrazita dominacija seoskog stanovništva zamijenjena je dominacijom gradskog stanovništva, a plurimodalna, multinacionalna struktura stanovništva (iz doba Austro-Ugarske, doba carstva, a na prostoru suvremene Hrvatske) ustupila je mjesto nacionalnoj unisonosti, unimodalnom tipu etničke prisutnosti (u doba etnički konstruirane nacionalne države), pa je, prema uvidima Jakova Gele (2004.), “osim tradicionalno emigracijske Irske” imala među “45 europskih zemalja, članica Vijeća Europe” najblaži “porast vlastita stanovništva” (str. 669).⁵ Obje promjene poduprte su u manjoj ili većoj mjeri i do-

⁵ “Najprije”, kaže Gelo, “treba reći i dvostruko podvući: dok se je u 18. stoljeću broj stanovnika u današnjem prostoru Hrvatske povećao 2,5 puta (godine 1700. imali smo 644.500, a 1800. 1.59.143 stanovnika) a u 19 stoljeću udvostručio (indeks 198,2), između godina 1900. i 2001. povećanje broja rezidencijalnog stanovništva Hrvatske iznosi 33%” (Gelo, 2004.:657).

brovoljnim i prisilnim migracijama, te ratnim i poratnim stradanjima stanovništva. Pored skoro potpunog istrebljenja Roma i Židova (uglavnom nastanjenih u gradskim naseljima) u Drugom svjetskom ratu (Žerjavić, 1989.) najveće su promjene zahvatile na početku stoljeća najzastupljenije nacionalne zajednice: Nijemce, Mađare, Talijane i Srbe.⁶ Ovaj proces, u Hrvatskoj započet u devetnaestom a dovršen

⁶ Broj Nijemaca se radikalno smanjio: od oko 120.000 (3,45% u ukupnom stanovništvu) 1910. najvećim dijelom nastanjenih u Istočnoj Slavoniji i Zapadnom Srijemu (Geiger, 2010.; Klemenčić, 2003.), do 2.902 (0,07%) u 2001. godini. Slično je bilo i s Mađarima: od 3,5% iz 1910. godine do 0,4% (16.5959) u 2001. godini (Klemenčić, 2003.; Tatalović, 2005.). Prema izračunu Žerjavića (1993.) nakon Drugog svjetskog rata iz "pripojenih područja" (hrvatski dio Istre, Rijeka, Zadar i neki otoci) egzodus je zahvatio oko 190.000 Talijana. Oni su pretežno nastanjivali gradska naselja. (Talijanske procjene ovog egzodusa "kreću" se od 220.000 do 320.000. iseljenika/prognanika). Danas ih u Republici Hrvatskoj, prema popisu stanovništva iz 2001, ima 19.636 (0,44% od ukupnog stanovništva). U Hrvatskoj i Slavoniji je 1980., neposredno prije ukidanja Vojne krajine, bilo 497.646 srpskog stanovništva ili 26,30% od ukupnog stanovništva; najviše u Ličko-krbavskoj – 51,14% i Srijemskoj županiji – 47,83% (Szabo, 1988.). "Tijekom slijedeća tri desetljeća, što znači do kraja 1910. godine, ukupan broj srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji povećao se za 151.707 osoba ili 30,48% prema 1880. godini" (Szabo, 1988a: 108). Udio u ukupnom stanovništvu je neznatno smanjen: od 26,30% do 24,95% (str.121). U ukupnom stanovništvu Dalmacije Srba je 1910. godine bilo 13,6%; najviše u sjevernoj Dalmaciji – 29,3% (Friganović i Vojnović 1994.:123). Stanovnika Hrvatske koji su se 1991. godine nacionalno izjasnili kao Srbi bilo 581.663 (12,2% od ukupnog stanovništva), a 2001. godine 201.631 ili 4,5% od ukupnog stanovništva (Tatalović, 2005.).

Rat nije isključivi generator nacionalne homogenizacije. Na to, osim njega, utiču i drugi događaji i oblici djelovanja. Tako, promjena državne granice ili raspad jedne višenacionalne države, kao što je npr. Sovjetski Savez, generira i iznuđene masovne migracije stanovništva i mijenja ranije ustaljene odnose između pripadnika različitih etničkih zajednica (Molodikova, 2002.; Kirilova, 2005.; Yudina, 2005.). Pored manje ili više iznuđenih oblika migriranja, nastalih raspadom političkih okvira i destabilizacijom ustaljenih odnosa i načina života, masovne se migracije javljaju i kao kratkotrajno organizirano preseljenje stanovništva (iseljavanje/useljavanje), kao što je npr. bila kolonizacija u Slavoniji i Vojvodini neposredno nakon Drugog svjetskog rata (Maticka, 1990.; Laić, 2002.) ili kao relativno dugotrajno i spontano preseljenje, kakvi su bili "tihi" smerovi okupljanja u republici – centru teritorijalne koncentracije", kako Ruža Petrović (1990.:232), nakon uvida u rezultate popisa stanovništva, naziva etnički motivirane međurepubličke migracije u Jugoslaviji. Analizom podataka iz tri popisne godine (1961., 1971. i 1981.) Petrović je prepoznala tri tipa "kretanja etničkih grupa u međurepubličkim migracijama": 1) stalno okupljanje u teritorijalnom centru koncentracije (TCK) – republici u kojoj živi najveći broj pripadnika pojedine etničke grupe (tip sakupljanja), 2) kretanje u različitim pravcima u toku vremena – od disperzije ka sakupljanju ili obratno (tip promjene pravca) i 3) stalno širenje – broj iseljenih iz TCK je veći od useljenih (tip širenja). U prvom se tipu nalaze Hrvati i Srbi. U drugom su Bošnjaci i Slovenci (u ranijem periodu, neposredno nakon rata, disperzirani Slovenci se u promatranom periodu okupljaju u Sloveniji, dok se Bošnjaci, poslije okupljanja, disperziraju u posljednjoj dekadi promatranog perioda). Treći tip je karakterističan za Albance, Crnogorce i Makedonce. Zapaža se "da se malobrojni Makedonci izvan svoje republike preko deset puta češće usmeravaju ka njoj..., nego mnogobrojno makedonsko stanovništvo iz svoje republike ka drugom prostoru", a što se pokazuje kroz "poređenje koeficijentata emigracije Makedonaca iz Makedonije ka drugim republikama sa koeficijentom za duge republike ka Makedoniji" (str. 231).

Tipovi kretanja etničkih grupa u međurepubličkim migracijama
(stope emigracije/imigracije i migracioni koeficijenti za republiku – TCK i ostaje republike ujedno)

Tipovi kretanja/ Narodi	Godine popisa	Republika – TCK			Ostale republike		
		IM	EM	MK	IM	EM	MK
<i>Sakupljanje</i>							
Hrvati	1961	3,96	2,50	1,58	8,76	13,87	-1,58
	1971	5,03	2,32	2,54	8,04	17,47	-2,54
	1981	4,79	2,14	2,17	7,61	17,00	-2,17
Srbi	1961	5,87	1,42	3,18	7,81	29,49	-3,18
	1971	6,18	0,77	3,83	4,57	17,51	-3,83
	1981	6,02	1,50	4,09	4,75	19,02	-4,09
<i>Promjena pravca</i>							
Bošnjaci	1961	0,66	0,66	1,00	4,30	4,30	1,00
	1971	1,44	1,38	1,03	4,33	4,30	-1,00
	1981	1,67	1,78	-1,08	7,87	7,26	1,08
Slovenci	1961	1,78	2,12	-0,34	48,45	40,65	0,34
	1971	1,75	1,57	0,23	47,52	52,73	-0,23
	1981	1,29	1,16	0,24	49,51	55,27	-0,24
<i>Širenje</i>							
Albanci	1961	0,98	2,05	-2,12	6,70	3,20	2,12
	1971	1,20	2,29	-1,97	6,89	3,62	1,97
	1981	1,06	1,78	-1,72	5,34	3,23	1,72
Crnogorci	1971	3,49	11,98	-3,42	35,45	10,35	3,42
	1971	4,54	12,02	-2,65	37,91	10,50	2,65
	1981	4,96	12,07	-2,44	26,98	11,10	2,43
Makedonci	1961	0,12	2,44	-2,02	54,83	27,16	2,02
	1971	1,37	2,33	-1,70	31,66	29,82	1,70
	1981	1,29	2,37	-1,79	49,38	27,47	1,79

IM = stopa imigracije, EM = stopa emigracije, MK = migracioni koeficijent (odnos broja imigranata i emigranata u relaciji veće/manje, tako da predznak označava pravac, pri čemu ima istu brojčanu vrijednost i za republiku – TCK i za sav ostali prostor ujedno, ali s različitim predznacima). (Petrović, 1990.:229-231)

Slično je, mada s znatno manjim razlikama između ova dva koeficijenta (broj odseljenih pripadnika određene nacionalnosti na 100 stanovnika pripadnika te nacionalnosti na pro-

u dvadesetom stoljeću (Klemenčić, 2003.), ponajviše odgovara onome što Ernest Gellner (1998.) označava kao "povijest nacionalnog načela". Usporedba "dva etnografska zemljovida, jedan iscrtan prije doba nacionalizma, a drugi nakon što je načelo nacionalizma obavilo veliki dio svojeg posla" (158) otkriva dvije uvelike različite slike. Prva je "nalik na Kokoschkinu sliku. Razuzdanost raznolikih točaka boje tolika je da se ni u kojem detalju ne može razlučiti nikakav jasni uzorak premda ga slika kao cjelina ima." Sve su jedinice ovog sistema vrlo raznovrsne i složene. Višestruko su vezane s mnogim kulturama i politikama. Druga slika "etnografskog i političkog zemljovida" a koju nam nudi moderni svijet nije ni "nalik na Kokoschku, već, recimo, na Modiglianija. Postoji vrlo malo sjenčenja; gotovo ravne površine jasno su međusobno odijeljene, načelno je jasno gdje jedna počinje te druga završava, a nejasnoća i preklapanja ima vrlo malo ili ih uopće nema" (str. 158). Uz asimilaciju, migracije – prisilne i dobrovoljne – ovu su sliku, kojom Gellner nastoji opisati proces modernizacije u znaku "nacionalnog načela" (ponajviše) u srednjoj i istočnoj Evropi (gdje se naspram "Carstava Megalomanije" uzdižu nacionalne "Ruritanije") učinile mogućom i u Hrvatskoj. "Nacionalno načelo" (po kome "politička i nacionalna jedinica trebaju biti istovjetne" – str. 21), generira proces, kaže Appadurai (2008.), "pretvaranja etnosa u modernu naciju" i, kao "noviji istorijski pronalazak", putem "tehnike brojanja, razvrstavanja i političke participacije" (str. 59-60) uspostavlja većine i manjine. U dijalektici njihovog odnosa, odnosa mi/oni, formira se identitet "nas", kojem, u određenim uvjetima, Appadurai pripisuje predatorske karakteristike. "Predatorskim nazivam one identitete", kaže Appadurai, "čija društvena konstrukcija i mobilizacija iziskuju istrebljenje drugih, bliskih društvenih kategorija, koje su definisane kao pretnja samoj egzistenciji neke grupe definisane kao 'mi'. Predatorski identitet pojavljuje se periodično iz parova identiteta, a ponekad i iz većih skupova identiteta, koji imaju dugu istoriju bliskih kontakata, mešanja i uzajamnog stereotipnog prikazivanja. Povremeno nasilje može, ali ne mora biti deo te istorije; međutim, izvestan stepen kontrastne identifikacije

matranim područjima) i kod Albanaca, a kod Crnogoraca su podosta ujednačeni udjeli povratka i iseljenja. "Ako", zaključuje Petrović, "kod tri brojne grupe, Srba, Hrvata i Slovenaca... nalazimo naglašeno okupljanje migranata u TCK, a kod najvećeg broja ostalih grupa, relativno dominantno kretanje ka TCK, onda je nesumnjivo da etnički aspekt migracija ima značajnu ulogu u pokretanju stanovništva, sa porastom ovog značaja tokom vremena" (str. 231). Iz Hrvatske se sedamdesetih godina neznatan broj Hrvata odselio u druge republike, a znatan dio ih se uselio iz Bosne i Hercegovine i Srbije. S druge strane Srbi iz Hrvatske su se iseljavali u Srbiju. "U odnosu prema 1961., Hrvati i Srbi se sve više koncentriraju u matičnom području" (Oliveira-Roca, 1991.:224). Da se u nekim slučajevima ipak radi o dominantno ekonomskom motivu pokazuje iseljavanje Srba i Hrvata iz Bosne i Hercegovine (iz "najvažnijeg emigracijskog područja Jugoslavije") u Sloveniju u koju je do 1981. godine "od ukupnog broja hrvatskih i srpskih imigranata... iz Bosne i Hercegovine doselilo 64,8% Hrvata i 69,6% Srba" (Oliveira-Roca, 1991.:224). Na temelju statističkih podataka može se reći da u ukupnom broju migranata dominiraju oni koji se kreću s "juga" prema "sjeveru", iz ekonomski manje razvijenih regija u više razvijene regije ili republike. To kretanje je bilo obilježeno i etničkom pripadnošću migranata. Koliko i kako je prisutan sam etnički motiv u ovim migracijskim tokovima, kao poticaj i za iseljavanje i za useljavanje, moglo bi se utvrditi tek pažljivim sociološkim i socijalno – psihološkim istraživanjima.

uvek je tu. Jedan od tih parova ili skupova identiteta često postaje predatorski tako što mobiliše razumevanje sebe kao ugrožene većine. Ta vrsta mobilizacije ključni je korak u pretvaranju dobroćudnog društvenog identiteta u predatorski identitet” (str. 61-62). Težnja (koja nastaje u kulturnoj većini – vjerskoj, jezičnoj, rasnoj, etničkoj itd., a uslijed *strepnje o nepotpunosti* vlastitog suvereniteta) da se “potpuno ukine razlika između većine na jednoj strani i čistote nacionalne celine na drugoj” (str. 63) ključni je uvjet za nastanak predatorskog identiteta. Pri tome je čistota identiteta važnija od praktične strane samog suvereniteta. Otuda se svi oblici majoritarizma (u kojim se “kvantitet susreće s kvalitetom”, “sveta cjelovitost nacionalnog demosa i statistička ideja većine”), pa bili oni i liberalnog porijekla, suštinski ne razlikuju, jer “svi oni nose u sebi seme genocida, pošto su svi povezani sa idejom o singularnosti i potpunosti nacionalnog etnosa” (str. 67-68). Mogućnost da se “liberalni majoritarizmi mogu pretvoriti u neliberalne i potencijalno genocidne” nalaze se u majoritarizmu liberalnog mišljenja, “njegovoj temeljnoj dvosmislenosti u pogledu na legitimitet kolektiva kao političkih činilaca”, zbog čega je “uvek otvoreno za manipulaciju koja se sastoji u pretvaranju argumenata o kvalitetu u argumente o kvantitetu” (str. 8). Historijski, proces u kome stanje nepotpune čistote podstiče izgradnju predatorskog identiteta, kao dominantnog identiteta većine, mogao bi se prepoznati u situacijama kada neka stranka ili druga grupa s nacionalističkom ideologijom zauzme državnu vlast, kada im bivaju dostupni “alati i tehnike za popis koje podstiču popisane zajednice da sebe shvate kao normu za samu ideju zajednice”, kada postoji uvjerenje o “neskladu između političkih granica s jedne strane i migracija i populacija zajednice s druge” (neki etnički srodnici su s one strane, a neki tuđinci, prema kojima vlada oprez, su unutar političkih granica) i kada se provodi “uspješna kapanja sisanja straha od onih manjina” koje znaju, služeći se liberalno-demokratskim političkim aparatom, kako da ostvare svoje posebne ciljeve (str. 68-69), te, u uvjetima suvremenih globalnih migracija, uslijed uvijek dostupne mobilizacije zasnovane na strahu od moguće nečistote i od toga da bi kao *većine*, “kao apstrakcije stvorene tehnikom popisa i liberalnog proceduralizma”, mogle postati (kulturna ili numerička) *manjina*. Globalne migracije, tako, proizvode dvostruk i proturječan učinak. One, s jedne strane, “neprestano razmekšavaju lepak koji veže osobe za ideologije tla i teritorije” te stvaraju “arhiv hibrida koji zamagljuje jasne granice između masovnih identiteta” (str. 95), a s druge, tamne strane, proizvode strahove na kojima se mogu formirati (većinski) predatorski identiteti. S jedne strane supstancijalizam i teritorijalnost, a s druge, hibridizacija i deteritorijalizacija: kombinacija i susretanje modernističkih i postmodernističkih obilježja.

Svi su oblici suvremenih migracija u većoj ili manjoj mjeri danas zastupljeni u Hrvatskoj. U njoj “koegzistiraju svi migracioni modaliteti, što upućuje na visok stupanj migrabilnosti hrvatske populacije, a ujedno i svekolikih čimbenika koji ih uzrokuju” (Lajić, 2002.:136). Oblici prostorne mobilnosti iz prethodnog perioda (socijalističke modernizacije) koji su uvelike učestvovali u procesu socio-prostrnog oblikovanja suvremene Hrvatske – trajna ili povremena pomjeranja stanovništva s različitim teritorijalnim dometima, a među kojima su od poseb-

ne važnosti bile prekogranične migracije (Oliveira-Roca, 1988., 1991.; Nejašmić, 1994., 1996.; Münz i Ulrich, 1996., Pokos, 1999.)⁷ koje su, s obzirom na negativni

⁷ Šezdesetih godina prošlog stoljeća, s početkom provođenja privredne reforme i otvaranja prema Zapadu, započinja masovnije legalne prekogranične radne migracije iz Jugoslavije u kojima prednjače radnici migranti iz Hrvatske. U slijedećih nekoliko decenija ove su se migracije zahvatile značajne strukturalne promjene (Oliveira-Roca, 1991.; Nejašmić, 1994., 1996.; Pokos, 1999.). U početku, prema popisu stanovništva 1971. godine, to su bili "radnici na privremenom radu u inozemstvu"; među njima je znatno više muškaraca nego žena (ova se razlika održala sve do 1991. kada je među njima bilo 62,0% muškaraca), a udjel mladih (do 29 godina) se u promatranom periodu smanjio s 50,8% iz 1971. na 15,5% u 1991. godini. U početku su među njima dominirali oni koji nisu imali školsku spremu veću od završene osmogodišnje škole (70,1% – s manje od osnovne škole bilo ih je 50,6% i s osnovnom školom 19,5%), da bi se 1991. godine sasvim izjednačili s onima koji su imali srednju, višu i visoku školsku spremu, jer se znatno smanjio udio onih bez završene osnovne škole (s 50,8% na 20,0%, a povećao udio svih ostalih kategorija: sa završenom osnovnom školom s 19,5% na 24,3%, sa srednjom školom s 26,0% na 35,3% i s višom i visokom školskom spremom s 2,0% na čak 9,3%). Prema nacionalnoj pripadnosti, u Hrvatskoj su u promatranom periodu Hrvati imali najvišu stopu migracije, s manjim ili većim promjenama kod pripadnika ostalih nacionalnih zajednica. Najviše je radnih migranata (preko 2/3 od ukupnog broja zaposlenih u inozemstvu) bilo u Zapadnoj Njemačkoj (Nejašmić, 1994.). Postojala je, na jugoslavenskom nivou, zanimljiva razlika u stopi vanjskih migracija između Hrvata i Srba (popis stanovništva 1981.). Ne radi se samo o tome da su Hrvati imali višu stopu (5,2%) od Srba (3,4%) – jugoslavenski prosjek je bio 3,9% – već i o tome da je ta stopa viša kod Hrvata iz Bosne i Hercegovine (8,6% – najviša u Jugoslaviji) i Vojvodine od one iz Hrvatske (4,6%), a kod Srba je obrnuto – viša je stopa kod Srba iz Srbije nego što je kod Srba iz Bosne i Hercegovine (3,2%) i Hrvatske (2,8%) (Oliveira-Roca, 1991.).

Određena kolebanja u hrvatskim vanjskim migracijama, smanjenje (1981.) i povećanje (1991.) pripisuju se samoj logici i dinamici migracija, ekonomskoj konjunkturi, načinu popisa odseljenog stanovništva, pa i političkim preferencijama migranata. Smanjenje koje je evidentirano popisom 1981. godine (kada se uz "radnike" bilježe i "članovi obitelji") tumači se kao proces u kome je potisnut "provizorij odvojenoga, samačkoga života radnika, a ojačalo je okupljanje obitelji u inozemstvu", pa je "migracijski proces ušao u zrelu fazu" (Nejašmić, 1994.:141), tj. kao proces u kome su se "radnici na privremenom radu u inozemstvu" nakon određenog broja godina rada i spajanja s članovima obitelji "pretvorili u iseljenike, i nisu više uključeni u stalno stanovništvo zemlje" (Oliveira-Roca, 1991.:227), a Münz i Ulrich (1996.) to prije svega dovode u vezu s ekonomskom konjunkturu (do 1973. godine) ali i s prestankom funkcioniranja "rotacijskog modela" (po kome su radnici kao *Gastarbeiteri* nakon prestanka radne i boravišne dozvole – najčešće s rokom važenja od jedne godine – trebali napustiti Njemačku). Povećanje broja radnika i članova njihovih obitelji iz 1991. godine može se prema Nejašmiću (1994.) i Pokosu (1999.) bar jednim dijelom pripisati samom načinu popisa. "Uglavnom se smatra", kaže Pokos (1999.:726), "da su popisi stanovništva 1971. (kad se po prvi put popisuju vanjski migranti) i 1981. godine nepotpuno obuhvatili hrvatske građane u inozemstvu, ponajprije stoga što su popisnice tada distribuirane u jugoslavenskim klubovima i diplomatsko-konzularnim predstavništvima za koje dio Hrvata zaposlenih izvan domovine nije bio osobito vezan, jer su po svom karakteru za njih te ustanove bile poprilično zatvorene. Promjenom društveno-političkih prilika popis stanovništva 1991. godine donosi vidljiv pomak u organizaciji popisivanja građana koji rade u inozemstvu što je rezultiralo osjetnom promjenom veličine migrantske skupine." To se,

saldo ukupnih migracija, Hrvatsku u Jugoslaviji i Jugoslaviju u cjelini činile emigracijskim područjem (Wertheimer-Baletić, 1989.) – u zadnja su dva desetljeća dopunjeni prisilnim migracijama (raseljavanjem i još uvijek nezavršenim izbjeglištvom) te, kao tranzitnu zemlju, ilegalnim migracijama i organiziranim krijumčarenjem ljudima (Lajić, 2002.; Štulhofer, Raboteg-Šarić i Marinović, 2002.) i, u uvjetima “informatičkog društva”, novim oblicima transnacionalnosti i povezanosti “matice zemlje” i dijaspore. Krajnji učinak glavnih prijeratnih i poslijeratnih tokova očituje se kroz stvaranje etnički unimodalne “domovinske” i jačanje njene veze s “iseljenom” Hrvatskom. Čitavo prošlo stoljeće, u kome je početnu multietničnost zamijenila “narodnosna homogenost”, Mladen Klemenčić (2003.) naziva “stoljećem kroatizacije” Hrvatske.

Ono što bi prema Masseyu (1998.) vrijedilo kao analitički model u istraživanju vanjskih migracija, bez ostatka se može primijeniti i na istraživanje drugih oblika prostorne mobilnosti – koja se obično razumijeva kao geografsko premještanje iz početnog mjesta, mjesta porijekla, do odredišta, opisuje se u terminima prostora i vremena i, uobičajeno, dijeli na rezidencijalnu mobilnost, migracije (međunarodne i međuregionalne), putovanja (turizam, poslovna putovanja) i dnevna pomjeranja (kao što su putovanja na posao i sl.). Kao što bez izgradnje fizičke, društvene i ideacione strukture nisu mogući suvremeni oblici prostorne pokretljivosti ljudi, isto tako bez izgradnje ovih struktura nije moguća djelotvorna mobilnost i informacija (podataka, vijesti, ideja, slika i sl.) i kapitala. Izgrađenost ovih struktura (potencijala mobilnosti) mogla bi se smatrati kriterijem sposobnosti pojedinog društva da participira u reprodukciji suvremenog svjetskog poretka – u tokovima informacija, ljudi i kapitala. Isključeni iz ovih tokova osuđeni su na stagnaciju i nepokretnost, uključeni, pak, sa svijetom dijele njegovu nesigurnost i nespokoj.

Hrvatska, po kvaliteti i raširenosti, ima neujednačenu izgrađenost fizičke infrastrukture za prostornu mobilnost. Ima relativno guste mreže međunarodnih aerodroma, pomorskih i riječnih luka (kojima tek slijedi novi val modernizacije), auto-putove i ostale prometnice za automobile. Ima uglavnom zastarjelu željezničku mrežu. Njene se telekomunikacijske mreže postepeno, mada nedovoljno brzo, moderniziraju. Stanovništvo je relativno dobro opremljeno automobilima, a nešto slabije Internetom. Ranije uspostavljene socijalne mreže u

prema Nejašmiću (1994.:142), naročito odnosi na krajeve prekomorske emigracije koja je “bila slabije obuhvaćena prijašnjim popisima stanovništva. Nakon demokratskih promjena dio je iseljenika želio ‘ući’ u popis stanovništva, pokazujući i time svoje domoljublje (ili je njihova rodbina koja je za njih davala podatke tako osjećala).”

Dvije se opće karakteristike vežu uz hrvatske inozemne radne migracije u promatranom periodu: 1) vremenom one “sazrijevaju” pa se “privremena migracija pretvara u konačnu emigraciju” i ne iscrpljuju se samo u oblasti rada. (Tražili smo, reče tada neko, radnike, a dobili smo ljude.) i 2) one su značajno zavisile od ekonomske konjunktore u zemljama Zapada (Münz, Ulrich, 1996.).

zemlji i inozemstvu, i izgradnja nove postsocijalističke, tj. kapitalističke organizacije društva (ukidanje ili smanjenje institucionalnih i pravnih zapreka za slobodnu cirkulaciju kapitala, informacija i ljudi) osnova su društvene infrastrukture, a već dugotrajno prisutna uvjerenja i vrijednosti vezana za prostornu mobilnost (iskustva s procesom urbanizacije i prekograničnim kretanjem – migracije i razne vrste putovanja) čine podlogu ideacione strukture prostorne pokretljivosti.

Povećana brzina obrtaja kapitala, putovanja, širenja i razmjene informacija (Internet npr.) proizvode stanje koje je nazvano *vremensko-prostornom kompresijom* (u kome urušavanje prostornih prepreka, poništavanje prostora kroz vrijeme i smanjenje vremena obrtaja kapitala, ne smanjuje važnost prostora; naprotiv, u uvjetima fleksibilne akumulacije po logici reprodukcije kapitala više se pažnje poklanja “relativnim smještajnim prednostima”, pri čemu se, između ostalog, “geografska mobilnost i decentralizacija koriste (i) protiv moći radničkih udruga koje su se tradicionalno utvrđivale u tvornicama masovne proizvodnje” – Harvey, 2004.:157), ili, iz perspektive dinamičkog modela naseljske strukture i (re)organizacije prostora (u zavisnosti od transportnih sredstava i njihove brzine), *vremensko-prostornom konvergencijom* – kao proces smanjenja vremena u savladavanju određenog prostora; prostorna udaljenost nije statična veličina, već je promjenljiva i zavisna od brzine kretanja i može se izraziti “stopom konvergencije” koja pokazuje nastalu promjenu, prosječno godišnje smanjenje potrebnog vremena, u određenom vremenskom razdoblju – npr. vrijeme potrebno za putovanje od Londona do Edinburga 1776. godine (kada se putovalo kočijom) i 1966. godine kada se može putovati avionom (Janelle, 1968., 1969.). U uvjetima fleksibilne akumulacije ili radikalne modernosti vremensko-prostorna kompresija (s neprestanim povećanjem brzine kretanja)⁸ postaje opći uvjet svekolike mobilnosti gdje se i neki oblici kretanja u fizičkom prostoru mogu zamijeniti kretanjem u virtuelnom prostoru (teleworking, teleshopping, telemedicina, i sl.).

⁸ Immanuel Wallerstein pokazujući zaostajanje SAD u suvremenim ekonomskim procesima uspoređuje zemlje s jakim ekonomijama, a s obzirom na *prosječnu brzinu širokopojasnih veza u megabajtima u sekundi*. Prvi je Japan sa 61,0, a iza njega je Koreja sa 45,6. SAD sa 4,8 su slabije i od Francuske koja ima 17,6. Navodi, također, i podatak da su najbrže željeznice (Šinkasen) u Japanu i TGV u Francuskoj. “SAD ima željeznički sistem poznat kao Amtrak, koji ljudi nerado koriste i koji oduvek pravi gubitke.” Razlog ovog američkog zaostajanja Volerstin nalazi u tome što su nasuprot japanskim preduzećima koja se razvijaju “u skladu sa teorijom koja ne uvažava kratkoročne profite i zalaže se za ulivanje milijardi u dugoročne projekte koji će se konačno isplatiti”, “američke korporativne izvršne vlasti pod velikim pritiskom zahteva da pravdaju bilo koji kapitalni trošak koji može da nagriže ovogodišnje prilive, a vlada SAD ne želi da daje finansijska ohrabrenja kompanijama koje bi pomogle finansiranje dugoročnih investicija... Korporacijama u SAD danas vlada spekulativni duh..., a vlada SAD troši sav novac na vojne investicije i poreske olakšice za vrlo imućne... Tu ništa više ne ostaje za dugoročna investiranja... Spekulacija umjesto inovacije kao izvora prihoda” Immanuel Volerstin (2007.): Japan, SAD i svetska ekonomija. Republika, 416-417, 2007., str. 2.

Pristup infrastrukturi (uključujući i cijenu korištenja – npr. cijena avionske karte, telefona ili Interneta), vještine potrebne za to i (kroz oblikovanje potreba, planova, aspiracija, strategija i biranje opcija) subjektivno prisvajanje mogućnosti kretanja (Kaufmann, Bergman i Joye, 2004.) kapital su aktera suvremenog procesa povećane povezanosti, međuzavisnosti i reorganizacije globaliziranog prostora. U tom se procesu, kroz razne oblike transnacionalnosti, deterritorijalizira etničko, pa i, bar jednim dijelom, kao nova i zasebna pojava funkcionira ono što je na početku uspostavljanja samostalne države nazvano “domovinskom” i “ise-ljenom” Hrvatskom. Dosadašnja istraživanja su tek parcijalno zahvaćala aktere ovog složenog i proturječnog procesa; ili se radilo o istraživanju raznih dimenzija domicilnog stanovništva, ili stranaca ili pak trajno ili povremeno odseljenog stanovništva. Tek valja izgraditi koncepte koji će zahvatiti i pojave deterritorijalizirane transnacionalnosti, one koje idu preko granica nacije-države (Urry, 2000.). Komparativna istraživanja bi do tada bila valjana nadoknada. Za sada, još uvijek se koriste podaci nacionalnih statistika ili posebnih anketnih istraživanja na nacionalnoj razini, a znatno rjeđe podaci iz više zemalja prikupljeni jedinstvenom metodologijom.

3.1. Teritorijalni dometi prostorne mobilnosti

Raspoloživi podaci o prostornom kretanju – unutrašnjem i prekograničnom – pokazuju da sistemska promjena (transformacija društva iz socijalističke u kapitalističku organizaciju) i uspostavljanje samostalne države nisu, s izuzetkom migracija izazvanih ratnim prilikama i “virtualne pokretljivosti” (pojave koja se veže uz najnoviju komunikacijsku i informacijsku tehnologiju) promijenili ranije registrirani smjerovi migracija. U prvom desetljeću državne samostalnosti “dobrovoljne unutarnje migracije najnižeg su obujma u posljednjih pedesetak godina”, a “vanjske su migracije i nadalje preovladavajući hrvatski tip” (Lajić, 2002.:137-138). U tom periodu prevladavaju, ratom izazvane, prisilne migracije. Njima je bilo obuhvaćeno preko 10% populacije Hrvatske (Lajić, 2002.:146). Ni u narednom desetljeću unutrašnje migracije nisu značajnije promijenile ni obim ni smjer kretanja, a nisu se desile ni snažnije godišnje oscilacije (tablica 1). Među preseljenim stanovništvom najmanje je onih koji se nastanjuju u neposrednoj blizini ranijeg mjesta prebivanja (naselja u istom gradu ili općini), a najviše je onih koji se preseljavaju u drugu županiju. Više se seli žena nego muškaraca (preseljenje udajom), a, očekivano, najzastupljenija je dobna grupacija od 20 do 39 godina. U 2009. godini najveće migracije između gradova/općina iste županije bile su u Splitsko-dalmatinskoj i Primorsko-goranskoj županiji, dok su najveće međuzupanijske migracije bile u Gradu Zagrebu i Zagrebačkoj županiji (Zagreb sa svojom okolinom). Pored grada Zagreba i Zagrebačke županije još sedam županija ima pozitivni migracijski saldo sve ostale imaju manji broj doseljenih nego odseljenih. Među onima s pozitivnim saldonom dvije su u blizini Zagreba (Krapinska i Varaždinska), a ostalih pet su primorske županije (Dubrovačko-neretvanska, Splitsko-dalmatinska, Zadarska, Primorsko-goranska i Istarska).

Tablica 1.

Unutarnje migracije stanovništva Hrvatske prema području preseljenja

Godina preseljenje	Ukupno		Preseljeno stanovništvo					
			među naseljima istoga grada/općine		među gradovima/općinama iste županije		među županijama	
	N	%	N	%	N	%	N	%
2000.	84.363	100,0	16.048	19,0	35.145	41,7	33.170	39,3
2001.	73.089	100,0	13.931	19,1	28.313	38,7	30.845	42,2
2002.	77.154	100,0	14.847	19,2	29.465	38,2	32.842	42,6
2003.	84.444	100,0	18.545	22,0	32.610	38,6	33.289	39,4
2004.	79.800	100,0	16.993	21,3	30.930	38,8	31.877	39,9
2005.	78.018	100,0	16.464	21,1	30.224	38,7	31.330	40,2
2006.	80.757	100,0	17.999	22,3	30.747	38,1	32.011	39,6
2007.	82.678	100,0	18.369	22,2	31.891	38,6	32.418	39,2
2008.	75.047	100,0	16.301	21,7	29.189	38,8	29.557	39,4
2009.	71.353	100,0	16.136	22,6	27.419	38,4	27.798	39,0

Izvor: DSZ, *Priopćenje*, 26. V, 2010.

Već je ranije zapaženo smanjenje lokalnih migracija, onih između naselja iste općine (Oliveira-Roca, 1991.) i istovremeno, uslijed prostorne koncentracije radnih mjesta i disperzije mjesta stanovanja (Oliveira-Roca, 1988.), povećanje dnevne mobilnosti zaposlenih, komutanata – izvan mjesta stanovanja, a da su se u njega svakodnevno vraćali, u Hrvatskoj je radilo 1981. oko 45% zaposlenih osoba (Nejašmić, 1992.). Smanjenje lokalne migracije je višestruko uvjetovano: starenje stanovništva (manje pokretljivost – Oliveira-Roca, 1991.), privredna kriza (koja destimulira svu unutrašnju pokretljivost – Lajić, 2002.), bolja infrastrukturna opremljenost naselja i njihovo umrežavanje (Seferagić, 2005.; Župančić, 2005.), ali, svakako, i bolja mreža saobraćajnica i porast posjedovanja automobila (skraćenje vremenske udaljenosti koje, pak, stimulira dnevnu mobilnost). Zadnja su dva desetljeća u Hrvatskoj obilježena (pored masovnih prisilnih migracija) smanjenjem unutrašnjih migracija i novom reorganizacijom prostora (Lajić, 2004; Wertheimer-Baletić, 2003.). Slično drugim postsocijalističkim zemljama u kojima nastaju sve veće regionalne razlike, koje se izražavaju i unutrašnjom mobilnošću stanovništva – jer u novim uvjetima izostaje planska državna regulacija s financijskim transferima iz razvijenih u manje razvijena područja (Williams, Baláž i Wallace, 2004.; Wallace, 2008.) i u Hrvatskoj se na jednoj strani izdvajaju Zagreb s okolinom i primorska područja, a na drugoj strani je većina prostora s negativnim migracionim saldom. U periodu (neo)liberalne, tržišne (re)valorizacije resursa (za razliku od socijalističke planske valorizacije) vrši se nova, tom načinu reprodukcije odgovarajuća organizacija prostora. Pokazuje se da je sociopros-

no restrukturiranje, kroz revalorizaciju resursa (npr. poljoprivrednih, turističkih ili ljudskih), u neposrednoj vezi s tim načinom reprodukcije.

Slom socijalizma, raspad Sovjetskog Saveza i njegova imperija u većini je zemalja proizveo, kako u pogledu povlačenja novih granica tako i u pogledu migriranja stanovništva, slične posljedice kao i one koje su nastale raspadom Jugoslavije. “Naša granica je” kaže 1993. godine predsjednik Estonije Lennart Meri, “granica evropskih vrijednosti” pa je, kao čuvaricu, tih vrijednosti treba i osigurati (Rogers, 2004.), a masovna spontana ili iznuđena preseljenja iz jedne, ranije države članice, u drugu državu, njihova koncentracija u pojedinim regijama, migracija etničkih manjina prema “matici zemlji”, problemi integracije migranata, itd. – npr. u Poljskoj, Rumunjskoj i posebno u Rusiji (Iglicka, 2001., 2001a; Molodikova, 2002.; Sandu, 2005.; Kirilova, 2005.; Yudina, 2005.; Wallace, 2000., 2008.) podosta su slične stanju proizvedenom raspadom Jugoslavije. U većini tih zemalja vanjske, prekogranične migracije, unutar i izvan ranijeg bloka (one koje su usmjerene prema Zapadu), postale su masovne, mada ne i u očekivanom obimu. Neke, kao što su Češka i Mađarska, usprkos promjeni sistema i otvorenosti granica, nisu masovnije učestvovala u ovom procesu. Oni tokovi koji su bili usmjereni prema Zapadu, na samom su početku, do 1993. godine, bili znatno masovniji nego u narednom periodu. Ovo smanjenje je dijelom i rezultat promjena u vrstama prostorne mobilnosti. Nekadašnje jednosmjerno kretanje (odlazak s namjerom trajnog ostanka u zemlji doseljenja) u uvjetima fleksibilne akumulacije kapitala, odnosno uvjetima koji zahtijevaju fleksibilnu radnu snagu, sve se više zamjenjuje privremenim i cirkularnim tokovima radne snage, pa se kao takvi (odlazak na jedan mjesec ili pet mjeseci) već i preferiraju u zemljama srednje Evrope (Wallace, 2000.:2008.). Migracije na duži rok sve više, u postforfističkim oblicima proizvodnje, zamjenjuju raznoliki i kratkoročni tokovi pa bi bilo primjerenije da ih se, u ovom obliku, naziva cirkulacijom i mobilnošću (Williams; Baláž; Wallace, 2004.). Također, u Njemačkoj na primjer, u ranim sedamdesetim dvije trećine stranaca je radilo u industrijskoj proizvodnji. Devedesetih ih u tom sektoru nije bilo više od polovice, ali se zato povećao njihov udio u uslužnim djelatnostima: ugostiteljstvo, turizam, zdravstvo i skrb, čišćenje, osobne kućne usluge i sl. (Münz; Ulrich, 1996.). Reorganizacija evropskog prostora, kroz prijem novih članica (bivših socijalističkih zemalja) u Evropsku Uniju otkriva izrazito velike razlike u pogledu migriranja njihovog stanovništva na velike udaljenosti (među regijama i preko državnih granica). Ova je vrsta mobilnosti (prema podacima Eurobarometra 2005. godine) bila najprisutnija u nordijskim zemljama (oko 40% radno sposobnog stanovništva Švedske, Danske i Finske živjelo je u drugoj regiji ili drugoj državi), a znatno niža razina je zabilježena kod većine južnih zemalja (oko 15% radno sposobnog stanovništva). Između njih su one s 30% takvog stanovništva (Velika Britanija, Irska i Francuska), a u ostalim zemljama ih je zabilježeno 20%. Među članicama Evropske Unije je, pak, najniža razina (oko 10%) zabilježena kod bivših socijalističkih zemalja. Ove se, prema rezultatima istraživanja (Eurobarometar 2005.) unutar sebe značajno razlikuju, ne samo po evidentiranoj mobilnosti, već i po iskazanim bazičnim namjerama za mobilnost u narednih pet godina unutar Evropske Unije: u baltičkim zemljama i Poljskoj pokazana je znatno veća razina interesa za seljenje (veći potencijal mobilnosti) nego u Češkoj,

Slovačkoj, Mađarskoj i Sloveniji (od 7% do 9% prema 1% do 2%). U cjelini, u novim je članicama Evropske Unije 2009. godine zabilježena viša razina namjera za prekograničnu zaposlenost nego u starim članicama (Eurobarometar: *Geographical and labour market mobility*, 2010.). U prosjeku, pokretljivost na duge udaljenosti u Evropskoj Uniji znatno je manja od one u Sjedinjenim Državama. U Sjedinjenim Državama 32% stanovnika stanuje u državi u kojoj se nisu rodili, a u Evropskoj Uniji je onih koji su ikad živjeli u drugoj regiji ili zemlji bilo 21%. Malo ih je koji su ikad živjeli u drugoj zemlji Evropske Unije (4%) ili drugoj zemlji izvan Evropske Unije (3%). Niska razina prostorne pokretljivosti na duge udaljenosti, pretpostavlja se, koči veću fleksibilnost na tržištu rada, a time sputava dinamiziranje privrednog života, bolje odgovore na izazove globalizacije, brze tehnološke promjene ali smanjuje i izgleda za socijalnu promociju ljudi različitih radnih kvalifikacija i sposobnosti (Kapural, 2005.; Krieger i Fernandez, 2006.; Krieger, 2006.; Karppinen, Fernandez i Krieger, 2006.). Valjanost ove pretpostavke, koja se poziva na povezanost prostorne pokretljivosti na veće udaljenosti s dosadašnjom uspješnosti američkog društva, u evropskom je slučaju još uvijek više teorijske naravi nego što ima uvjerljivu iskustvenu potvrdu. Iako "slobodu putovanja i rada u EU" njeni građani stavljaju na prvo mjesto (to misli njih 53%) kada odgovaraju na pitanje šta za njih predstavlja Evropska Unija (Eurobarometar 2005., Krieger i Fernandez, 2006.), njihova migracija, kako radna tako i ukupna, je i dalje, u odnosu na američku, izrazito malog obima, pa je sve češće predmet rasprava i u njenim institucijama. Izgleda da je vezanost za postojeće socijalne mreže (rodbina, prijatelji i sl.), lokalnu sredinu (regiju) i određene pogodnosti u njoj za stanovnike većine članica Evropske Unije prihvatljivije od potrage (s mnogo prepreka – jezičnih, stambenih, ekoloških, pravnih, itd.) za novim iskustvima, boljim zaposlenjem i većim prihodima. Je li to znak da je radna snaga zemalja Evropske Unije, proširene novim granicama, nedovoljno, u odnosu na vodeće svjetske ekonomije, prilagođena načinu funkcioniranja društva u uvjetima fleksibilne akumulacije kapitala ili im, bar onim "starim" članicama, kontinuirani priliv radne snage izvan Evropske Unije i dalje osigurava potrebnu fleksibilizaciju radnog procesa? Gdje je mjesto Hrvatske u tom procesu? Je li i ona, u novim granicama, obuhvaćena povećanim migracijama na velike udaljenosti – kako iseljavanjem, tako i useljavanjem? Hrvatska je borbu za svoju državnu samostalnost započela s programom⁹ obnove "prirodnih i povijesnih granica" i nadom u veliku ekonomsku obnovu uz pomoć svoje dijaspore. Nade su se, tada, polagale i u povratak Hrvata iz "iseljene Hrvatske" u "domovinsku Hrvatsku". Je li se, osim masovne prisilne migracije, desio taj preokret?

⁹ U izbornom programu (zapravo proglasu) Hrvatske demokratske zajednice, koji je u "Delegatskom vjesniku", zajedno s programima drugih stranaka, objavljen pred izbore 1990. godine) kaže se da se ova stranka (koja će nadmoćno pobijediti na izborima) zalaže za četiri "ne": neosporivi, neprenosivi, nezastarivi i nedjeljivi suverenitet hrvatskog naroda. Za HDZ je "aktualno i neotuđivo pravo cijelog naroda, unutar povijesnih i prirodnih granica, na samoopredjeljenje do odcjepljenja i na ugovorno uređenje odnosa sa susjednim narodima u sadašnjoj SFRJ i Europi." Hrvatska i Bosna i Hercegovina, tvrdi se, "tvore prirodnu, nedjeljivu geopolitičku cjelinu", a svojom su "povijesnom sudbinom upućene na zajedništvo."

Raspad Sovjetskog Saveza i njegovog imperija, isto kao i raspad Jugoslavije (koji se nije dogodio sam od sebe, samo slomom socijalizma, već i velikim trudom raznih aktera) proizveo je nove ili ojačao postojeće dijaspore – oblik transnacionalnosti u kome pripadnici pojedinih nacionalnih zajednica redovno i kontinuirano ostvaruju prekogranične kontakte (Portes, Guarnizo i Landolt, 1999.). One se ostvaruju kroz različite vrste i gustoće odnosa i djelovanja: kroz različite socijalne mreže i u različitim poljima djelovanja (ekonomskim, političkim i socio-kulturnim) i na različitim razinama institucionalizacije i moći (“odozgo” kroz djelovanje multinacionalnih kompanija i država ili “odozdo” kroz djelovanje samih migranata i onih iz – ponekad tek privremeno – napuštene zemlje porijekla). Navedeni raspad je u okviru novih granica mnogima, kao pripadnicima nacionalnih zajednica, redefinirao njihov novi položaj. Kroz reorganizaciju ovog prostora formirali su se, u zavisnosti od okolnosti, novi tipovi transnacionalnosti. U nekim slučajevima dijaspora se tek formira (npr. bošnjačka), u nekim drugim slučajevima se radi o “napuštanju”, raspadom formirane, manjine (npr. 25 miliona etničkih Rusa u zemljama nasljednicama SSSR-a), negdje se ranije prekinute veze iznova uspostavljaju ili se manjina velikim dijelom seli u “maticu” (npr. Nijemci iz Rumunjske), negdje se radi o obnovi dijaspore (kao u slučaju povratka bugarskih Turaka koji su 1980-ih pobjegli u Tursku), a u većini slučajeva se dijaspore formirane u sovjetsko doba aktivno uključuju u politički i društveni život zemlje porijekla (Rogers, 2004.). Hrvatska je dijaspora uspostavom državne samostalnosti (u čemu je i sama značajno učestvovala) uvelike povećala i umnožila svoje veze s zemljom porijekla. Od ranijih, najvećim dijelom vaninstitucionalnih veza, na svim su poljima djelovanja ostvarene institucionalne veze – ponajviše u polju politike i kulture (neposredno sudjelovanje u parlamentu, organizacija, od državnih ili paradržavnih organizacija, kulturnih priredbi u inozemstvu ili emitiranje satelitskog program nacionalne televizije, npr.). Kao oblik transnacionalnosti, hrvatska se dijaspora nije ni obnovila, niti je tek nastala, niti su nastale manjine u nasljednicama Jugoslavije, napuštene od “matice zemlje”. Prema gustoći odnosa i institucionalne moći ona je ojačala. Je li se u tom periodu, možda, smanjila ili se umnožila?

Hrvatska je, prema popisa stanovništva 1991. godine, imala 285.216 vanjskih migranata (6% ukupne populacije), od čega 61,5% “radnika na privremenom radu u inozemstvu” (“privremenost” je mišljena s obje strane: i u zemlji porijekla i u zemlji rada – kao gastarbeiteri u Njemačkoj) i 38,5% članova njihovih obitelji. U dvadesetogodišnjem razdoblju u periodu tri popisa stanovništva, od 1971. do 1991. “broj se radnika na radu u inozemstvu smanjio za 22,0%, a ‘članova obitelji’ povećao za više od tri i pol puta (rast je bio stalan i gotovo ujednačen)... Potisnut je provizorij odvojenoga, samačkoga života radnika, a ojačalo je okupljanje obitelji u inozemstvu” (Nejamšić, 1994.:141). Također, među radnim se migrantima smanjio udio mladih, onih do 29 godina (od 50,8% 1971. preko 20,0% 1981. pa do 15,5% 1991. godine) i onih koji su prema školskoj spremi pripadali najnižoj kategoriji, manje od osmogodišnje škole (od 50,6%, preko 39,1%, pa do 20,0%), a povećao udio onih s srednjoškolskim obrazovanjem (26,0%, 27,4%, 35,7%) i naročito onih s višom i visokom školskom spremom (2,0%, 3,8%, 9,3%). Početni

period bio je određen potražnjom za fizičkom radnom snagom. Kasnije, tržište rada se sve više otvaralo i prema kvalificiranijoj radnoj snazi da bi se na kraju (1991.) migrantska populacija (ukupna i radna) izjednačila s onom u Hrvatskoj (Nejašmić, 1994.). Proces odlaska na "privremeni rad u inozemstvo" bit će nastavljen i u narednom periodu. Među njima će se nalaziti i raniji migranti, dio "doseljenog stanovništva iz inozemstva nakon uspostave hrvatske države koji se zbog nesnalaženja, nezadovoljstva, odnosno nedostataka koje im donosi život u Hrvatskoj u odnosu na zemlje iz kojih su se nedavno iselili" (Pokos, 1999.:729). Prema procjeni Nenada Pokosa, koja je rađena na temelju službenih njemačkih podataka, Hrvatsku je u periodu od 1991. do 1998. godine, ne računajući izbjeglice, napustilo oko 130.000 njenih građana, pa ih je zajedno s onima koji su evidentirani s popisom 1991. (na privremenom radu i članovi obitelji) bilo oko 415.000, "relativno velik broj, jer obuhvaća gotovo 10 posto prisutnog stanovništva u Republici Hrvatskoj" (Pokos, 1999.:733). Rezultati prvog popisa stanovništva u samostalnoj Hrvatskoj uvelike se razlikuju od ove procjene. Prema ovom izvoru u inozemstvu je u "kritičnom trenutku popisa" boravio 226.151 stanovnik Hrvatske (5,1% od ukupnog broja stanovnika), od čega je najviše onih s radnim angažmanom (124.179 ili 54,9%). Ostalo su osobe koje borave u inozemstvu kao članovi obitelji radnika, koje su na školovanju, koje čine diplomatsko konzularno i slično osoblje ili su bez posebne specifikacije. Ali, "brojne neusklađenosti i metodološke preinake u odnosu na prethodne popise" (Lajić, 2002.:140) onemogućavaju valjano praćenje (kroz usporedbu rezultata ranijih popisa i popisa iz 2001. godine) hrvatskih vanjskih migracija. Radi se, prije svega, o promjeni definicije stalnog stanovništva u naselju popisa (kaže se da su isključeni oni koji u inozemstvu borave godinu dana i više), a nejasnim se čine i kategorije koje su uključene u ukupan broj stanovnika ("građani koji privremeno rade u drugoj zemlji" i "osobe koje imaju tijesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u Republici Hrvatskoj – češći ili rjeđi posjeti, uzdržavanje članova obitelji, stalna komunikacija itd."). Zapravo, u metodološkim "neusklađenostima" s prethodnim popisima kriju se nedosljednosti u provođenju metodoloških preporuka kojima se na međunarodnom planu nastoji popisati "stvarno boraveće stanovništvo", čime se izbjegava "dvostruko popisivanje istih osoba u zemljama rada/boravka (ili izbjeglištva) i zemalja prebivališta" (Gelo, 2004.:655). Posljedice ove nedosljednosti je da je "u broju ukupnoga stanovništva Hrvatske (4.437.460) upisano 226.151 osoba s boravištem izvan granica Hrvatske. Ovih 226.151 također je popisano u državama njihovog boravka i po metodologiji iz Preporuka uvršteni su u ukupno stanovništvo zemalja boravišta. Stoga ne ulaze u ukupno (rezidencijalno) stanovništvo Hrvatske" i koje je 2001.godine "stvarno brojalo 4.211.309 osoba" (Gelo, 2004.:655). Koristeći različite izvore i služeći se različitim metodologijama autori dolaze do različitih rezultata i procjena. Prema Pokosu (1999.), u inozemstvu je 1998. godine boravilo oko 10% stanovnika Hrvatske, a Lajić procjenjuje da je takvih stanovnika 2001. godine bilo 11,9% (među kojima se, dodaje, sve češće nalazi "mladi obrazovani hrvatski građanin koji u hrvatskom zamrlom i besperspektivnom gospodarstvu nije našao prostora za afirmaciju svojih intelektualnih potencijala" – 2002.:139), dakle, u oba slučaja znatno više nego što pokazuju podaci popisa iz 2001. godine (5,1%). U pozadini ovog

“nereda” kriju se zapravo teškoće vezane za praćenje prekogranične mobilnosti suvremenog društva. Ono što se prije 30-ak godina, logikom “kontejner društva”, s obje strane migracijskog procesa razumijevalo kao nesistemska kategorija (“privremeni rad u inozemstvu”, “gastarbeiter”) danas je postala sistemska, sastavni je dio načina reprodukcije suvremenog društva. Privremenost, povremenost, projektност, cirkularnost, hibridnost, deteritorijalizacija postali su stvarnost čovjeka suvremene mobilnosti. Statističko praćenje starim kategorijama ne zahvaća ovaj živući proces, pa će, kaže Lajić, daljnjim razvojem “određenih oblika evropskih integracija kojima se sve više približava i Hrvatska, mnoge migracijske definicije biti stavljene na kušnju” (2002.:139). Ali, ne radi se samo o slobodnom kretanju unutar novih evropskih granica, onima koje nastaju “zapadno od Minska” (Koslowski, 1998.), nego o masama stanovništva koje dobrovoljno ili prisilno, legalno ili ilegalno, zbog zaposlenja ili nekog drugog razloga, mimo i preko novih “berlinskih zidova”, kao i oslobođeni kapital, traže neko pogodno mjesto, možda tek privremenog, svoga smještaja. Pri tome su neke zemlje, s obzirom na masovnost prekogranične mobilnosti, i “useljeničke” i “iseljениčke” (kao što su na primjer Velika Britanija i Njemačka), neke su “useljениčke” (neke zapadnoevropske zemlje), a neke, pak, “iseljениčke”. Gdje je mjesto Hrvatske unutar ove elementarne podjele?

Ako postoje velike neusklađenosti o obimu vanjskih migracija stanovništva Hrvatske (između podataka zadnjeg popisa stanovništva i procjena Pokosa i Lajića, a uslijed nejasnoće kriterija i novih oblika prostorne mobilnosti), onda bi se podaci o godišnjim doseljenjima i odseljenjima (na osnovi prijavljivanja u službi unutrašnjih poslova) mogli smatrati pouzdanim, bar u tome što se može pretpostaviti da je iskazani broj odseljenih svakako najminimalniji, a da registrirani broj doseljenih (zbog uživanja određenih prava) uvelike odgovara pravom stanju stvari. Ako su devedesetih godina mnogi od doseljenih, kao “ratni useljenici” u tranzitu, privremeno boravili u Hrvatskoj (prijavili se za “stalni boravak”, a nisu se odjavili kada su odlazili, pa se tako iskazuje pozitivan migracijski saldo od oko 300.000 stanovnika – useljenih se prijavilo oko 400.000, a iseljenih oko 100.000) onda bi se za naredno desetljeće, kada su se prisilne migracije primirile, tranzit kao obilježje onih koji se useljavaju uglavnom mogao zanemariti. Pri kraju tog desetljeća (2009. godine) po prvi put se u Hrvatskoj, na temelju ovako prikupljenih podataka, iskazuje negativni migracijski saldo. U odnosu na ranije godine te je godine (tablica 2) zabilježen značajan pad doseljenih u Hrvatsku.

U zadnjem desetogodišnjem razdoblju (prema podacima Državnog zavoda za statistiku – odgovarajuća godišnja “Priopćenja”) od ukupno doseljenih iz inozemstva oko 9/10 čine doseljeni hrvatski državljani. Najmanji udio ovih doseljenika zabilježen je 2008. (86,1%) a najveći 2005. godine (94,0%). Među hrvatskim državljanima doseljenim iz inozemstva najviše je, pak, onih koji su doseljeni iz Bosne i Hercegovine. Radi se o etničkim Hrvatima s dvojnim državljanstvom. Takvih je u zadnjem petogodišnjem razdoblju bilo nešto više od 60%: u 2005. ih je bilo 62,5%, u 2006. 64,3%, u 2007. 63,2%, 2008. 60,5% i u 2009. godini 59,9%.

U tom istom razdoblju među doseljenim iz Bosne i Hercegovine skoro isključivo su oni koji su hrvatski državljani. Velika je vjerovatnoća da su hrvatske nacionalnosti. U 2005. godine samo jedan doseljenik iz Bosne i Hercegovine nije bio hrvatski državljani. U narednim je godinama zabilježena blaga promjena: 2006. i 2007. je među doseljenim iz Bosne i Hercegovine bilo 96,1%, odnosno 96,7% hrvatskih državljana, a 2008. i 2009. takvih je bilo 92,7% odnosno 93,6%. Pored Bosne i Hercegovine, najviše je u ovom periodu doseljenih iz ostalih jugoslavenskih država sljednica (najviše iz Srbije), zatim evropskih država (ponajviše iz Njemačke, te Švicarske i Austrije) i prekomorskih zemalja (skoro isključivo iz SAD, Australije i Kanade). Kao i u slučaju doseljenih iz Bosne i Hercegovine i kod ovih doseljenika sasvim prevladavaju hrvatski državljani: nešto manje, ispod prosječno, iz država sljednica (oko 85%) i nešto manje iznad prosjeka iz evropskih zemalja (oko 93%) i prekomorskih zemalja (oko 95%). U istom razdoblju je među odseljenim najviše onih koji su odselili u Srbiju (s udjelom od 37,8% do 49,2%), Bosnu i Hercegovinu (oko 17,0%) te Njemačku i Austriju (od 7,6% u 2009. do 24,9% u 2006 godini). Kretanje prema "matici" i usporevanje doseljavanja (posebno u uvjetima najnovije ekonomske depresije), dva su osnovna obilježja vanjskih migracija zadnjeg desetljeća u Hrvatskoj.

Tablica 2.

Vanjske migracije stanovništva Hrvatske

Godina	Doseljeni iz inozemstva	Odseljeni u inozemstvo	Migracijski saldo
2000.	29.385	5.953	23.432
2001.	24.415	7.488	16.927
2002.	20.365	11.767	8.598
2003.	18.455	6.534	11.921
2004.	18.383	6.812	11.571
2005.	14.230	6.012	8.218
2006.	14.978	7.692	7.286
2007.	14.622	9.002	5.620
2008.	14.541	7.488	7.053
2009.	8.468	9.940	-1.472

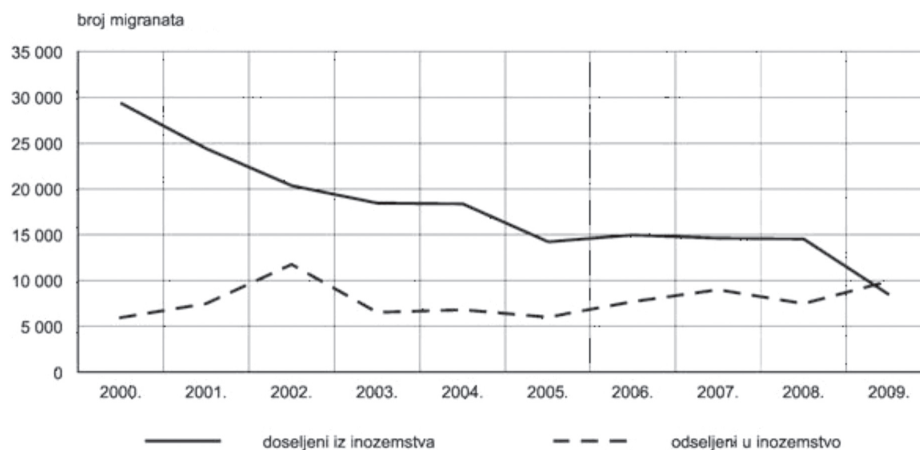
Izvor: DZS, *Priopćenje*, 26. V. 2010.

Vanjske migracije, slično unutrašnjem pomjeranju stanovništva, učestvuju u procesu socioprostornog restrukturiranja Hrvatske. I u ovom se slučaju s pozitivnim migracijskim saldom u svih zadnjih pet godina izdvajaju Zagreb sa svojom okolicom i primorska područja (osim Šibensko-kninske županije koja u 2009. godini – kao i Brodsko-posavska i Vukovarsko-srijemska županija – ima manje useljenih od odseljenih), a s negativnim se migracijskim saldom posebno ističu

Sisačko-moslavačka, Karlovačka i Ličko-senjska i Požeško-slavonska županija. I na ovaj se način većina hrvatskog prostora postepeno ali i kontinuirano demografski prazni. Tome su, pored revalorizacije resursa karakterističnih za pojedina područja, svoj veliki doprinos svakako dale ratom izazvane prisilne migracije (Lajić, 2004.; Wertheimer-Baletić, 2003.). U demografski opustošenim područjima Like, Banije, Korduna, zapadne Slavonije i unutrašnjosti sjeverne Dalmacije, ranije naseljenim srpskim stanovništvom, ne zapažaju se znaci demografskog oporavka. (Može se primijetiti, uvidom u podatke iz popisa 2001. godine, da se na ovim područjima donekle revitaliziraju ranija općinska središta i neka od naselja koja se nalaze na glavnim saobraćajnicama.) U cjelini, jasno se ističe da glavni smjer vanjskih migracija u zadnjem desetljeću određuje višegodišnje kontinuirano smanjenje doseljenog stanovništva (grafikon 1), skoro isključivo hrvatskih državljana koji su, pak, s obzirom na područja iz kojih se doseljavaju, hrvatske nacionalnosti.

Grafikon 1.

Saldo stanovništva Hrvatske s inozemstvom od 2000. do 2009.

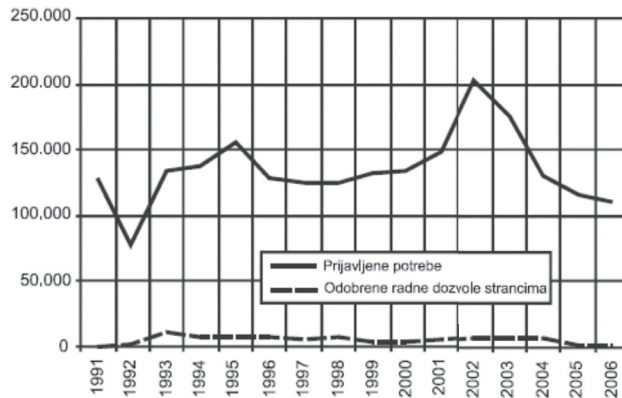
Izvor: DZS, *Priopćenje*, 26. 5. 2010.

Među doseljenim je oko 25% mladih od dvadeset godina i oko 11% starijih od 60 godina, pa se po tome značajno razlikuju od odseljenih kod kojih su udjeli ovih dobnih skupina upravo obrnuti. Među njima je nešto više muškaraca od žena. Po svojoj prilici, a s obzirom na dobnu strukturu doseljenih, radi se, bar većim dijelom, o doseljavanju obitelji s školskom i predškolskom djecom. To su, kako je već ranije navedeno, velikim dijelom hrvatski državljani.

Stranci su – oni koji nisu hrvatski državljani i koji u Hrvatsku preseljavaju za stalno ili na određeno vrijeme – rijetki stanovnici Hrvatske. Njihov udio među doseljenim u zadnjih pet godina nije stabilan: kreće se od 6,0% 2005. pa do 13,8%

2008. Najviše ih doseljava iz jugoslavenskih država sljednica (nešto više od 60%) i evropskih zemalja (oko 25%). Malo je doseljavanja iz prekomorskih zemalja (oko 3%), a doseljavanje iz Azije ima trend povećanja od 2% do 11% 2009. godine. Službena statistika nas detaljnije ne obavještava o useljenim strancima. (Tako, ne postoje podaci o strancima koji se, kupujući nekretnine, naseljavaju radi “klimatskih pogodnosti”. Ministarstvo pravosuđa, donedavno nadležno za izdavanje dozvola za kupovinu, sasvim nas šturo i nepotpuno o tome obavještava. Otuda, po medijima se mogu naći vrlo različiti podaci: od oko 9.000 zaključno s 2007. godinom – pozivajući se na nadležno ministarstvo, pa do 70.000 pozivajući se na razne neformalne izvore i procjene.) Moglo bi se reći da oskudnost podataka o strancima upućuje na njihovu neznatnu prisutnost. U Hrvatskoj je, prema podacima s kojima raspolaže Ministarstvo unutrašnjih poslova (Horvat, 2008.), sredinom 2008. godine boravilo, sa stalnim ili privremenim boravkom, ukupno 32.160 stranaca, što je manje od 1% ukupnog stanovništva. Sa stalnim boravkom ih je bilo 45,2%, privremenim boravkom 43,2%, a s poslovnim dozvolama 11,6%. (Ovi posljednji, zbog teškoća oko dobivanja radne dozvole, “dovijajući” se na razne načine “zlorabe institut poslovne dozvole”, te se, zapravo, i ne radi o onima koji su u Hrvatskoj prisutni svojim poslovnim ulaganjima – Katić, 2008.) Među strancima s odobrenim privremenim boravkom podjednako su zastupljeni (44,5%) oni čija je svrha boravka “spajanje obitelji” i “rad”. Tek je 2,5% onih koji imaju odobreni privremeni boravak radi “srednjoškolskog obrazovanja i studiranja”. Među strancima s odobrenim stalnim boravkom najviše je onih čija je svrha boravka “spajanje obitelji” (55%). “Rad” je, kao razlog u odobrenim prijavama stalnog boravka, naveden u 8%, “srednjoškolsko obrazovanje i studiranje” u 0,14% slučajeva, a te godine među strancima nije bilo ni jednog koji radi znanstvenih istraživanja stalno boravi u Hrvatskoj. S područja država sljednica Jugoslavije i država članica Evropske Unije dolazi 89,5% stranaca u Hrvatskoj. Među strancima s regularnim boravkom najviše je (43%) državljana Bosne i Hercegovine. Ako bi se pravio prevladavajući profil stranca u Hrvatskoj on bi bio “nešto češće muškarac nego žena, srednje je stručne spreme i u (najboljoj) životnoj dobi, između 31. i 50. godina. Najvjerojatnije dolazi iz područja bivše državne zajednice, ...privremeno boravi podjednako radi rada i spajanja obitelji, dok će se na stalni boravak odlučiti najčešće radi spajanja obitelji” (Horvat, 2008.:34). Dakle, izrazito je mali broj stranaca u stanovništvu Hrvatske. Od ukupnog broja stranaca oko polovice su oni koji su dozvolu za stalan ili privremen boravak dobili radi “spajanja obitelji”, a nešto manje od jedne trećine su oni s radnom dozvolom – godišnje kvote radnih dozvola najviše se odnose na djelatnosti građevinarstva, brodogradnje i turizma. “Zloraba instituta poslovne dozvole” pokazatelj je krute politike radnih dozvola kojom se, zapravo podržava postojeće tržište radne snage. Njega, pak, obilježava nisku konkurentnost i nefleksibilnost (Bejaković, 2004.; Mežnarić, 2008.). Politika radnih dozvola ne prati prijavljene potrebe za radnicima (grafikon 2).

Grafikon 2.
Zapošljavanje stranaca u Hrvatskoj

Izvor: Obadić, 2008., str. 105

Prijavljene potrebe su “25 puta veće od godišnjeg broja odobrenih radnih dozvola strancima od 1992. do 2006.” pa je “s obzirom na takvo stanje Hrvatska još vrlo strogo protekcionistički orijentirana prema zapošljavanju stranaca.” Očekuje se, međutim, da će se ulaskom Hrvatske u Evropsku Uniju ovo stanje morati promijeniti, te da će “mobilnost radne snage biti izraženija, i to u oba smjera” (Obadić, 2008.:105). Pretpostavlja se, a s obzirom na stanje tržišta radne snage i već prisutne oblike zapošljavanja hrvatskih državljana u inozemstvu (tablica 3), da se u zemljama Evropske Unije mogu očekivati zapošljavanja (posebno ženske populacije) “na part-time i ugovornoj osnovi”, te da će ranije uspostavljene socijalne mreže “olakšati i stimulirati povremeni i privremeni odlazak na rad i obrazovanje”. Hrvatske će vanjske migracije (a s obzirom da nema demografske viškove, pa u vezi s tim ima smanjen migracijski potencijal) u znatnoj mjeri promijeniti svoja obilježja. Bit će usklađene s postojećim trendovima i otud, kako ističu H. Fassmann i R. Münz, “sve manje konačne, sve više fleksibilne, uz postupni prijelaz na cirkularne migracije i transnacionalnu mobilnost” (Mežnarić, 2008.:59). S druge strane, zbog demografskih i radnih uvjeta Hrvatska će postati imigracijskom zemljom (potrebe građevinara i “servisne industrije”, npr.), a slično onome što se već događa u Sloveniji, može računati na “povećano useljavanje stranaca, cirkulaciju ili finalnu destinaciju, u segmentu obrazovanih ili kvalificiranih (skilled) migranata” (Mežnarić, 2008.:60), čime bi se dijelom promijenila dosadašnja obrazovna struktura stranih radnika. Suvremeni oblici zapošljavanja u inozemstvu sve manje su, dakle, zapošljavanja na duži rok i u sektoru masovne industrijske proizvodnje, a sve više su povremena i privremena, sezonska zapošljavanja u sektoru usluga ili u poljoprivredi u vrijeme poljoprivrednih radova. Prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje (tablica 3), kao jednog, pored privatnih agencija i individualnih angažmana, od posrednika u zapošljavanju u SR Njemačkoj, (na temelju ugovora za sezonske radnike i medicinske sestre i tehničare, a od 2002. godine i za “gostujuće radnike” i studente), privremeno i povremeno (“sezonsko”) zapošljavanje znatno je prisutnije od zapošljavanja na

duži rog – kao “gostujući radnik”. Medicinske sestre koje se na ovaj način zapošljavaju u SR Njemačkoj najvećim dijelom obavljaju poslove njege starijih osoba i ambulantne njege, slično poslovima koje npr. obavljaju istarske žene u Trstu koje koriste druge kanale za zapošljavanja – agencije ili vlastite socijalne mreže. Ni obim ovog zapošljavanja ni glavni razlozi koji ga pokreću nisu poznati i istraženi. Može se na temelju istraživanja sličnih pojava (Massey, 1998.; Wallace, 2000.; 2008.; Williams, Baláž i Wallace, 2004.) pretpostaviti da je raširenost raznih oblika fleksibilne radne mobilnosti znatno veća od one koju je moguće službeno pratiti (tablica 3), a da se razlozi ovakvog radnog aranžmana nalaze kako u strategijama preživljavanja i popunjavanja kućnog budžeta tako i, kroz cirkularnu mobilnost, u prikupljanju sredstava za samozapošljavanje ili investiranje u neku već započetu djelatnost. Ovo su oblici mobilnosti koji stvaraju i održavaju transnacionalne socijalne mreže kao trajnije, mada fleksibilne, oblike prekogranične povezanosti.

Tablica 3.

Broj radnika zaposlenih u inozemstvu od 1991. do 2009. godine

Godina	Ukupno	Sezonski radnici	Medicinske sestre i tehničari	Gostujući radnici	Studenti	Pomorci
1991.	7.249	6.181	319	–	–	749
1992.	2.999	1.890	438	–	–	671
1993.	7.246	6.450	332	–	–	464
1994.	5.333	4.610	393	–	–	330
1995.	5.358	4.932	324	–	–	102
1996.	5.794	4.787	405	–	–	602
1997.	5.732	4.504	282	–	–	946
1998.	6.271	4.402	117	–	–	1.752
1999.	6.012	5.001	75	–	–	936
2000.	7.233	5.954	147	–	–	1.132
2001.	7.862	6.211	317	–	–	1.334
2002.	7.669	6.035	390	57	37	1.150
2003.	6.161	5.238	98	319	24	482
2004.	5.108	4.778	31	168	16	115
2005.	4.883	4.515	11	111	32	114
2006.	5.273	5.013	12	103	31	114
2007.	5.082	4.757	19	109	24	173
2008.	4.809	4.589	15	125	38	42
2009.	4.686	4.425	32	133	35	61
Ukupno	110.760	94.372	3.757	1.125	237	11.269

Izvor: Hrvatski zavod za zapošljavanje

Obim i oblici vanjskih migracija, kao i struktura migranata izvode se iz postojeće nepovoljne dobne strukture stanovništva (smanjenje udjela mladih i povećanje udjela starijih dobnih skupina)¹⁰, s tim u vezi očekivane promjene udjela radno aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu Hrvatske, te, nakon pristupanja Hrvatske Evropskoj Uniji, otvorenosti evropskog tržišta radne snage. U projekcijama stanovništva Hrvatske (Mrđen, 2004.; Grizelj i Akrap, 2006.) tokovi vanjskih migracija bi mogli, dugoročno, značajno utjecati na smjer demografskih procesa, a kratkoročno bi, pak, mogli utjecati na ublažavanje postojećih negativnih trendova (Mrđen). Pretpostavlja se da bi u narednim desetljećima migracijski saldo bio pozitivan (iako se nakon useljeničkog vala iz devedesetih ne mogu očekivati značajnije imigracije iz Bosne i Hercegovine – najznačajnije zemlje porijekla hrvatskog useljeničtva, pa bi u narednim desetljećima od tradicionalno emigracijske mogla postati imigracijskom zemljom (Grizelj i Akrap). Migracije se u ovim projekcijama tretiraju kao neka vrsta korektiva nepovoljnih demografskih trendova, mada se o njihovom obimu ne može ništa pouzdano reći. Očekivanja, međutim, nagovještavaju obrat.

Dosadašnje su unutrašnje i vanjske migracije uvelike obrazovale socio-prostornu sliku Hrvatske. Socijalističko plansko upravljanje tim procesom rezultiralo je nejednakim intezitetom procesa urbanizacije i deagrarizacije (znatnije smanjenje poljoprivrednog od seoskog stanovništva), a “privremeni rad u inozemstvu” postao je trajna karakteristika hrvatskog društva tog perioda. U periodu postsocijalističke transformacije, a u uvjetima “fleksibilne akumulacije kapitala”, raspoloživi se resursi iznova valoriziraju pa se i kroz prostorno kretanje (iseljavanje i useljavanje) čitav prostor iznova restrukturira: neke se regije demografski prazne, a neke pune, a udio nekih djelatnosti se smanjuje (primarni i sekundarni sektor), a nekih povećava (razne vrste usluga). Ali, i same se migracije sve više fleksibiliziraju, preobražavaju se u razne oblike prostorne mobilnosti: trajne (ili dugotrajnije) oblike postepeno zamjenjuju privremenost, povremenost, projektnost, cirkularnost. Općenito, stabilniji i trajniji oblici prostorne mobilnosti postaju fleksibilniji i na taj način učestvuju u reprodukciji vladajućih oblika društvene reprodukcije.

¹⁰ I Hrvatska se kao i bogate zemlje zapadne Evrope suočava: “... sa sve većim demografskim manjkom i stanovništvom koje brzo stari. Po jednom velikom istraživanju (Austrijski institut za demografiju, 2001.), krajem ovog veka i uz postojeće obrasce plodnosti i useljavanja, broj stanovnika u Zapadnoj Evropi spašće za 75 miliona, a skoro 50 odsto stanovništva biće starije od 60 godina – prvi put u njenoj istoriji. Evropa, možda i više nego SAD uzme li se u obzir njen srazmerno veći prihvat imigranata, suočava se s nekim teškim odlukama. Gde naći nove mlade radnike neophodne za održavanje sve brojnijeg starog stanovništva i obavljanje poslova koje starosedioci smatraju neprivlačnim, neprivlačnim pogotovu u kontekstu svog sve većeg obrazovanja. Broj takvih poslova ne opada, iako za poneke opada; jedan sektor u kom će verovatno biti više posla jeste dom i institucionalno starenje o sve većem broju starih ljudi. Izvoz starih ljudi i ekonomskih aktivnosti jedna je od opcija koje se danas razmatraju. Ali postoji granica koliko mnogo starih ljudi, koliko slabo plaćenih poslova može da izveze jedna ekonomija, i da ih toleriše jedno društvo. Očekuje se da bi deo rešenja moglo biti useljenje” (Sassen, 2002.:290).

Raznim oblicima prostorne mobilnosti, sa ili bez suglasja s odlukama onih koji su kao akteri u prostoru (stručnjaci, građani, političari, ekonomski akteri – Bassand, 2001.; Vujović, 2006.; Seferagić, 2007.; Svirčić i Zlatar, 2008.) formalno i sistemski vezani za regulaciju socio-prostornih procesa, prostorno mobilni ljudi su najmasovniji neposredni akteri procesa socio-prostornog restrukturiranja. Svojim životnim strategijama mobilnosti (dnevnom i povremenim, privremenim i trajnim, unutrašnjim i vanjskim, kao stranci ili državljani, međusobno povezani ili raštrkani u već globaliziranom prostoru, itd.) oni uvelike oblikuju socio-prostorne karakteristike kako naselja i regija tako, u nekim slučajevima, odseljavanjem i useljavanjem, i nacionalnih država, stvarajući, u uvjetima suvremenih komunikacijskih i transportnih sredstava, po obimu i vrsti različite transnacionalne zajednice.

Ako bi se 2009. godina (kada je zabilježen negativan migracijski saldo) mogla smatrati godinom dovršetka stoljetnog procesa "kroatizacije Hrvatske" (Klemenčić), kada su već skoro iscrpljene mogućnosti doseljavanje etničkih Hrvata iz inozemstva (prije svega iz Bosne i Hercegovine) onda bi se mogući migracijski trendovi u Hrvatskoj, a uslijed nepovoljne demografske strukture i potrebe za stranom radnom snagom, mogli označiti trendovima koji nagovještavaju i mogući preokrenut u proces "kroatizacije". Hoće li navika na strane turiste pomoći, ako do toga dođe, u stvaranju navike i na strane radnike, a koji nisu samo radnici nego i ljudi, pokazat vrijeme koje je pred nama.

3.2. Putovanja: fizička i virtualna

Pristup globalnoj mobilnosti je, kaže Bauman, novi "stratifikacijski faktor". I dodaje, rascjep u suvremenom društvu se prepoznaje preko globalno mobilnih i lokalno vezanih (2003.). A svi nekako putujemo, fizički i/ili virtualno. Valjalo bi ispitati u kakvoj su vezi ova putovanja, jesu li nezavisna jedna od drugih? Jesu li oni kojima je prostor još uvijek prepreka, u nemogućnosti da fizički iskorače iz svoga staništa – lokalno vezani – usprkos zavodljivosti virtualnim (ili upravo zbog toga) zarobljeni u svijetu nevirtualne stvarnosti? Ili se virtualna mobilnost može pojaviti i u drugim oblicima (bar u nekim slučajevima – kao što su npr. neki oblici rada kod kuće, gdje "svijet", putem interneta, dolazi u kuću), pa je kao strategija organiziranja društvenih i profesionalnih mreža i izbjegavanja fizičkog kretanja (Vogl, 2004.; Kesselring i Vogl, 2004.) stvar slobodnog izbora, a ne posljedica socijalne isključenosti. Time je, smatra se, proces u kome sve više do izražaja dolazi tele-rad i tele-aktivnosti, dakle izbjegavanje ili smanjenje fizičkog kretanja vezanog za radne aktivnosti, "možda najbolje razumjeti ne kao proces koji smanjuje potrebu za mobilnošću, već prije kao oblike nečega što bi smo mogli nazvati 'hipermobilnost'" (Castells, 2003.:257). A možda su u najvećem broju slučajeva ova dva oblika mobilnosti komplementarna, pa združena pojačavaju spomenuti rascjep do te mjere da formiraju dva iskustva koja se više ne mogu ni susresti ni razumjeti? Je li hrvatsko društvo zahvaćeno ovom podjelom, i ako jest, do koje mjere i na koji način? Ovdje će se na ovo pitanje tražiti odgovori na temelju raspoloživih podataka

o putovanjima u inozemstvo i podacima o posjedovanju i korištenju informacijskih i komunikacijskih tehnologija.

3.2.1. Putovanja u inozemstvo

Svako je putovanje jedno novo iskustvo. Ono se u mapu doživljava i sjećanja upisuje to snažnije što je veća razlika između poznatog (polaznog) i putovanjem percipiranog novog. Ono utiče i na našu percepciju onog što na se u svojoj repetitivnosti činilo kao sasvim poznato i samorazumljivo. Tako ono poznato, posredstvom putovanja, biva izloženo novom propitivanju i novom doživljaju. Putovanje je stoga uvijek, svjestan ili nesvjestan, spoznajni proces. Putovanje u inozemstvo, u ono "drugo", nudi ne samo nove doživljaje nego i novu percepciju i spoznaju domaćeg. U inozemstvo stanovnici Hrvatske najčešće putuju radi kupovine. Ovaj oblik putovanja je skoro podjednako prisutan u svim tipovima naselja. U turističkim putovanjima se posebno izdvajaju stanovnici većih gradova, a posebno stanovnici Zagreba. Ovi zadnji su najzastupljeniji u slučaju poslovnih putovanja (tablica 4).

Tablica 4.
Putovanja u inozemstvo prema naselju stanovanja*

Putovanje (zadnjih 12 mjeseci)	Naselje stanovanja						
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makro regionalni centar	Zagreb	Ukupno
Poslovno	3,4	5,3	8,4	6,6	7,5	11,5	6,6
Turističko	7,7	7,2	11,3	16,3	17,1	19,9	12,7
Kupovina	12,4	14,4	14,3	20,0	16,3	13,9	15,0

* Anketa IDIZ-a, 2004

Putovanje u inozemstvo radi kupovanja ne doprinosi rascjepu stanovnika s obzirom na vrste naselja u kojima stanuju. To, međutim, čine turistička i poslovna putovanja. U tome se posebno izdvajaju stanovnici Zagreba. Razlikuje se povezanost između ova tri oblika putovanja u inozemstvo: najveća je ona između turističkog putovanja i kupovanja ($CK=0,279$), slabija od nje je ona između poslovnog putovanja i kupovine ($CK=0,197$), a najslabija veza je između poslovnog i turističkog putovanja ($CK=0,167$). Među onima koji su zadnjih dvanaest mjeseci putovali poslovno bilo je 33,8% onih koji su putovali i kao turisti, a 41,9% onih koji su inozemstvo putovali radi kupovine. Među onima koji su putovali kao turisti bilo je 42,3% onih koji su u inozemstvo putovali i radi kupovine.

Poslovna putovanja u inozemstvo su, što se može i očekivati, u većoj zavisnosti od nekih statusnih socijalnih obilježja nego što su to turistička putovanja ili pu-

tovanja radi kupovine. U vezi sa zanimanjem ispitanika koeficijent kontingencije (CK) je 0,310, s radnim statusom 0,268 i školskom spremom 0,255. Kada se radi o turističkim putovanjima najveći CK je u vezi sa školskom spremom (0,288), sa zanimanjem je 0,245, a sa radim statusom 0,189. U slučaju putovanja radi kupovine ni jedan CK ne doseže vrijednost od 0,200. Među onima koji su poslovno putovali u inozemstvo 70,9% su muškarci. U slučaju turističkih putovanja i putovanja radi kupovine nije se pokazala nikakva razlika prema spolu. Poslovno putovanje, s obzirom na radni status, najčešće upražnjavali poslodavci, s obzirom na zanimanje rukovodioci i stručnjaci, a s obzirom na školsku spremu ispitanici s višom i visokom školskom spremom, među kojima se posebno ističu oni sa završenim tehničkim fakultetima, te pogotovo oni ispitanici koji imaju doktorat, magisterij ili specijalizaciju. Naspram ovih, najmanje, ispod prosjeka, ovakvih putovanja bilo kod nezaposlenih, penzionera i domaćica, te, među zaposlenima, kod individualnih poljoprivrednika, rudara, poljoprivrednih i industrijskih radnika. Ovi drugi, kojih je u uzorku 60%, najvećim su dijelom (od 94% do 100%), dakle, lokalno vezani. Među njima su najzastupljeniji ispitanici s najnižom školskom spremom – oni bez škole i s (ne)završenom osmogodišnjom školom. U uzorku ih je 36%. Turistička putovanja najviše su upražnjavali oni ispitanici koji su po radnom statusu poslodavci i koji samostalno obavljaju djelatnost, koji su po zanimanju rukovodioci i stručnjaci, te oni koji imaju višu i visoku školsku spremu. Među njima se ističu oni sa završenim fakultetima društvenih i humanističkih znanosti, a naročito, kao i u prethodnom slučaju, oni ispitanici koji imaju doktorat, magisterij ili specijalizaciju. Na drugoj strani, lokalno vezani, najčešće se nalaze među penzionerima i domaćicama, individualnim poljoprivrednicima, rudarima i industrijskim radnicima, te, kao u prethodnom slučaju, među ispitanicima s najnižom školskom spremom. Najviše je ispitanika koji putuju u inozemstvo radi kupovine, a kada se radi o radnom statusu, među poslodavcima i onima koji samostalno obavljaju djelatnost, zatim, kada se radi o zanimanju, među onima koji su rukovodioci i stručnjaci, te onima s višom i visokom školskom spremom. Ovdje se, međutim, kao u prethodna dva slučaja, posebno ne izdvaja ni jedna grupa visoko obrazovanih ispitanika, ni oni s tehničkim fakultetima (poslovna putovanja), a ni oni s fakultetima društvenih i humanističkih znanosti (turistička putovanja), a ni oni ispitanici koji imaju doktorat, magisterij ili specijalizaciju. Ispod prosjeka (najviše isključeni) u ovom su slučaju samo penzioneri i domaćice. Zapravo, ova bi se tri oblika putovanja u inozemstvo, a s obzirom na navedena obilježja, mogla prikazati kao obrnuti lijevak. Na vrhu su, s najužom socijalnom bazom i s najviše isključivanja poslovna putovanja, a na dnu, s najširokom bazom i s najmanje isključivanja putovanja radi kupovine. Baumanovi vagabundi mogli bi se naći u skupini onih koji putuju kao turisti, ali svakako bi ih više našli među onima koji u inozemstvo putuju radi kupovine – među njima iznad prosjeka ima i nezaposlenih, a i ostalih isključenih u dva druga oblika putovanja. Na vrhu su globalno mobilni. Među njima bi trebalo tražiti pripadnike putujućih globalizirajućih elita. Nasuprot njima, među onima koji ne putuju, koji su lokalno vezani, trebalo bi tražiti one koji imaju vremena na pretek, "obilnog beskorisnog vremena kojeg ne mogu osmisliti" (Bauman), a koji su isključeni iz svijeta u kome vremena, u brzini kojom se živi, ima sve manje.

3.2.2. Virtualna mobilnost

“Novo društvo” 21-og stoljeća, kao “umreženo društvo”, bitno je, kaže Castells, obilježeno informacijskom i komunikacijskom tehnologijom. Kao što je industrijska revolucija dovela do industrijskog društva slično tome je i informacijska tehnologija sredstvo društvene promjene u novim oblicima upravljanja i komunikacijskim medijima. S ovim se tehnološkim promjenama, kroz proces globalizacije, povećava integracija kulture i ekonomije i navješćuje smrt suvremene nacije-države (Castells, 2000.). Stanovište o informacijskom dobu i umreženom društvu Castells je do detalja razvio u trotomnoj knjizi “Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura” koja je odmah bila dočekaana s velikim pohvalama s uvaženih socioloških mjesta (npr. Anthony Giddens i Alain Touren), ali i sa kritikama za tehnološki determinizam (van Dijk, 1999.; Wajcman, 2002.). Kritike ovog tipa Castells je odbijao tvrdeći da on tehnologiju razumijeva “kao materijalnu kulturu – to jest, kao socijalno ugrađeni proces, ne kao vanjski faktor koji utječe na društvo” (Castells, 2000.:693). Bilo kako bilo, ova je “tehnološka paradigma” stalno prisutna u sociološkim raspravama i analizi procesa u suvremenom društvu, a podaci o raširenosti ovih tehnologija postali su predmet sistematske pažnje, pa se prikupljaju i na globalnoj razini. Posebnu pažnju, izdvojenu iz prethodnih analiza, Castells je posvetio internetu koji se, podržavajući prostor tokova (a naspram prostora mjesta) pojavljuje kao sredstvo nove socio-prostorne restrukturacije. Pomoću telekomunikacijskih mreža i kompjuteriziranih sistema transporta prostor tokova povezuje mjesta i tako oblikuje svoju geografiju. “Iz istovremenog procesa prostorne koncentracije, decentralizacije i povezanosti koju neumoljivo oblikuje promjenljiva geometrija globalnog protoka informacija proizlaze nove teritorijalne konfiguracije” (Castells, 2003.:229). U novoj geografiji, a zahvaljujući globalnom protoku informacija, svoje su mjesto našle i raznovrsne virtualne zajednice i pokreti, čiji članovi, virtualno mobilni (i tako oslobođeni od teritorijalnih sistema moći), za svoje susrete ne upražnjavaju fizičko kretanje. Postižu se svrhe uz odsustvo fizičkog kretanja. Među njima, u svijetu sveopće mobilnosti, posebno mjesto zauzimaju i transnacionalne zajednice čija virtualnost može i ne mora biti iznudena nekim ranijim događajem ili djelovanjem njenih članova (npr. izbjeglice ili radni emigranti). Zemlje porijekla i dijaspora u ovom virtualnom svijetu nemaju nikakvih granica niti mjesto iz koga je polazi ili stiže. Jedino ograničenje može se nalaziti u slaboj ili nedostatnoj infrastrukturi informacijskih i komunikacijskih tehnologija, a koja, u pravilu, prati stupanj ekonomskog razvoja pojedinih svjetskih ili nacionalnih regija, tipova naselja i određenih socijalnih grupa. Kakva je dostignuta razina ovih tehnologija danas u Hrvatskoj, koliko se koriste i da li je izvor nove nejednakosti?

Trendovi razvoja informacijskih i komunikacijskih tehnologija u Hrvatskoj su neujednačeni. U promatranom periodu (tablica 5) samo je gustoća pretplatnika fiksnog telefona (broj pretplatnika na 100 stanovnika) ostala nepromijenjena, a relativno je slabo povećanje i broja pretplatnika kabelaške televizije. (Ova se, međutim, u zadnje vrijeme, zbog dostupnosti na čitavom teritoriju Hrvatske, uspješno nadomješta internet televizijom. Tako je, MAXtv, T-Comova interaktivna digitalna televizija, 2009. imala preko 150.000 korisnika.) Kod svih ostalih informacijskih i komunikacijskih

sredstva zabilježena su znatna povećanja: udvostručili su se broj korisnika interneta i gustoća pretplatnika u mobilnoj telefoniji, a širokopojasni pristup internetu, mada još uvijek relativno slabo prisutan, bilježi nagli uspon. Opremljenost domaćinstava informacijskim i komunikacijskim tehnologijama i njihova upotreba imaju, prema podacima Državnog zavoda za statistiku (za 2009. godinu), neujednačen razvoj. U 55% slučajeva domaćinstva imaju osobno računalo, u 50% ih ima pristup internetu, a 82% raspolaže s mobilnim telefonom. Bilježi se značajan porast upotrebe širokopojasnog interneta. Razvoj infrastrukture informacijskih i komunikacijskih tehnologija u Hrvatskoj prati svjetske trendove (International Telecommunication Union). Prema posjedovanju kompjutera i korištenju interneta Hrvatska je među evropskim zemljama blizu prosječnih vrijednosti (Eurostat). Internet uvelike reproducira odlike globalnog komunikacijskog sistema (Stojković, 2006.) i ukazuje na povezanost ekonomske razvijenosti i kulturnih kapaciteta pojedinih društava.

Tablica 5.

Raširenost informacijskih i komunikacijskih tehnologija (IKT) u Hrvatskoj

IKT	Godina						
	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Gustoća pretplatnika (u %)							
– mobilitel	57,12	63,83	81,99	98,99	113,39	132,55	136,08
– fiksni telefon	42,13	42,50	42,38	41,52	41,83	42,34	41,92
Broj korisnika interneta (u 000)	1.265	1.375	1.472	1.685	1.985	2.244	2.495
Širokopojasni pristup internetu – broj priključaka (u 000)	2	23	116	251	387	683	937
– gustoća priključaka (u %)	0,04	0,52	2,61	5,67	8,72	15,40	21,13
Broj pretplatnika kablanske televizije (u 000)	93	110	131	131	133	139	142

Izvor: Hrvatska agencija za poštu i elektroničke komunikacije (HAKOM)

Svrhe korištenja interneta su zastupljene u vrlo različitim omjerima. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, niska je razina upotrebe online usluga (npr. e-bankarstvo ili e-uprava), nerazvijena je, također, trgovina putem interneta, a velik se dio aktivnosti korisnika interneta odnosi na zabavne i edukativne sadržaje. (S porastom se iskustva u upotrebi interneta, međutim, a kako pokazuju rezultati istraživanja interneta u osam gradova Jugoistočne Evrope, među kojima je bio i Zagreb, sve manje online vremena posvećuje zabavi – Golčevski; Milovanović; Petrović; Sitarski, 2004.:55) Prema istraživanju (2009. godine) međunarodne GfK grupe, agencije za istraživanje tržišta, kao svrhe korištenja interneta najčešće se (više od 50%) navodi pretraživanje (79%), informiranje o dnevnim događajima (77), elektronska pošta (75%) i korištenje društvenih mreža (50%). Prema podacima ove agencije internet češće koriste mlade osobe, muš-

karci i obrazovaniji dio populacije (posebno oni koji su fakultetski obrazovani), natprosječno se koristi u gradovima koji imaju preko 100.000 stanovnika, a kao regije s nadprosječnim udjelom korisnika interneta ističu se Zagreb s okolicom, Dalmacija, te Istra s Primorjem. Korisnici interneta, prema rezultatima anketnog istraživanja IDIZ-a iz 2004. godine, u velikoj većini žive u gradovima, češće su muškarci nego žene, višeg su imovinskog statusa, obrazovaniji su dio populacije, po zanimanju ih je najviše među stručnjacima, najviše ih je među djecom obrazovanih roditelja. Pokazuje se da se digitalna nejednakost veže uz već postojeće nejednakosti, “prije svega uz kulturni i ekonomski kapital, kako ih određuje Bourdieu” (Krištofić, 2007.:178). S različitim svrhama prikupljeni podaci (statistička istraživanja, istraživanja tržišta, znanstvena istraživanja), s manje ili više detalja, upućuju na jedinstven zaključak: u Hrvatskoj postoji sistematska nejednakost u distribuciji informacijskih i komunikacijskih tehnologija. S duge, pak, strane, zapaža se njihovo kontinuirano širenje. Evidentirana nejednakost u Hrvatskoj nije nikakva hrvatska specifičnost. Ona je, od početka, a nakon prvih analiza širenja kompjutera i upotrebe interneta u svijetu, nazvana “digitalnom podjelom” ili “digitalnim jazom”, i navodi se kao sistematsko obilježje “informatičkog doba”. Ova je podjela i globalna (razlike među kontinentima, razvijeni – nerazvijeni, sjever – jug), regionalna (širih ili užih teritorijalnih cjelina) i lokalna (na nivou pojedinog društva). “Razlikovanje onih koji imaju i onih koji nemaju pristup internetu dodaje još jednu temeljnu podjelu već postojećim izvorima nejednakosti i društvene isključenosti u složenoj interakciji koja, čini se, povećava prazninu između obećanja Informatičkog doba i njegove sive realnosti za većinu ljudi širom svijeta” (Castells, 2003.:271). Internet nije ni politički mobilizirao, kako su na početku njegovog širenja očekivali neki njegovi veliki zagovornici, “prethodno neaktivne grupe (sa delimičnim izuzetkom mladih ljudi), već je umesto toga ojačao postojeće pristrasnosti u političkom učešću” (Putnam, 2008.:230). Ipak, sam internet nije sredstvo isključivanja. On može, podržavajući “velike, guste, a ipak fluidne grupe koje prelaze postojeće organizacijske i geografske granice” (Putnam, 2008.:226) povećati učešće u nekim oblicima društvenog života i često socijalno periferne aktere (npr. penzionere), a posebno, kao sredstvo za prijenos informacija, može privremeno ili na duži vremenski period podržati komunikaciju i djelovanje (za ostvarenje nekog cilja) fizički udaljenih i prostorno rasutih pojedinaca.

“Surfanje” na internetu, virtualna mobilnost, najvećim dijelom nije zamjena za fizičko kretanje. Ne radi se o osamljivanju i povlačenju iz svijeta niti zamjeni za fizičko kretanje. Naprotiv, kao posebna vještina osigurava pristup informacijama koje podržavaju ili olakšavaju fizičko kretanje. Ovdje je, u spomenutom istraživanju IDIZ-a iz 2004. godine, ustanovljena pozitivna veza između svih vrsta putovanja u inozemstvo i korištenja osobnog računala i interneta. Vrijednosti CK se “kreću” od 0,221 pa do 0,289. Tako se, među onima koji poslovno putuju u inozemstvo njih 77,0% koristi računalom i 69,6 internetom, a među onima koji poslovno ne putuju u inozemstvo takvih je 31,6% odnosno 24,5%. Ove se dvije vrste mobilnosti međusobno podržavaju i tako stvaraju novi rascjep u društvu. Pridružuju se već postojećim nejednakostima. Ali, s druge strane, upotreba informacijskih i komunikacijskih tehnologija vrlo je dinamičan proces. Širenje njihove upotrebe, kao što se

dogada s mobilnim telefonom, smanjuje ranije ustanovljene razlike i istovremeno dinamizira individualni i društveni život.

Putovanje u inozemstvo kao oblik prekogranične mobilnosti i virtualna mobilnost (zasnovana na korištenju informacijskih i komunikacijskih tehnologija) polja su aktivnosti kojima se iskoračuje iz lokalnog, pa zajedno s drugim oblicima prekograničnih mobilnosti učestvuju povećanju kulturne i ekonomske integracije globalnog društva. Ali, s druge strane, kao globalna mreža koja teritorijalno odvojenim pojedincima omogućuje povezivanje, internet podržava i stvaranje zasebnih (elektroničkih) zajednica koje se formiraju prema zajedničkim preferencijama ili vrijednostima (profesionalnim, vjerskim, etničkim) aktera mobilnosti i koje su stoga, uslijed onoga što ih veže i organizira, homogenije od zajednica zasnovanih na temelju teritorijalnosti. Ove elektroničke zajednice, u kojima su ljudi komunikacijski okrenuti prema unutra i kada odbijaju razmjenu informacija s drugima, prema kojima nemaju povjerenje, nisu ga nikad uspostavili ili su ga izgubili, Van Alstyne i Erik Brynjolfsson označavaju s riječju *“cyberbalkanization”* – naziv kojim se nastoje obilježiti procesa “etničke fragmentacije u bivšoj Jugoslaviji” (1997.:5) proširiti kako na polje elektroničkih zajednica tako i na mogući način funkcioniranja suvremenog društva u kome specijalizirane, u sebe zatvorene zajednice doprinose fragmentiranju društva, pa, posljedično, na taj način, na cjelinu društva imaju i destruktivan učinak. “Susjedi” se u elektroničkim zajednicama biraju na temelju nekih kriterija, a ne geografski – mjesnom zadanošću. U slučaju zajednica bivše Jugoslavije fizičko i virtualno se, kažu ovi autori, nalaze na istom putu. Posjet internetskim skupinama “poput [soc.culture.bosna-herzegovina](http://soc.culture.bosna-herzegovina.net) i [soc.culture.croatia](http://soc.culture.croatia.net), ukazuje na to da su bosanske, srpske i hrvatske elektroničke zajednice podijeljene kao i njihove fizičke kopije” (str. 5). Time što se oslobađaju geografskih ograničenja, članovi virtualnih zajednica nužno ne participiraju u interaktivnostima “svijeta bez granica”. Mogu biti fokusirani isključivo na različite preferirane ciljeve i vrijednosti. Dakle, internet podržava različite vrste djelovanja i udruživanja. U uvjetima povećane (prekogranične) mobilnosti i globalnog umrežavanja raznih vrsta društvenih aktivnosti internet omogućava i deterritorijalizaciju etničkog (tamo gdje se odranije etničko teritorijaliziralo u oblika države i kontejner društva – npr. Hrvatska i Dijaspóra Online, www.hrsvijet.net), ali i deetnizaciju teritorijalnosti (tamo gdje uslijed povećane prekogranične mobilnosti etničko gubi legitimacijsku moć i uvjerljivost). “Rasprave o ključnim pitanjima rata, mira, identiteta i napretka besne među kibernetičkim zajednicama koje prelaze nacionalne okvire”, u njihovoj kompjutorskoj komunikaciji “bujaju razni nacionalizmi, ali oni ipak osporavaju čvrstinu veza između prostora, vremena i identiteta” (Apadurai, 2008.:35). Čitav je društveni život obuhvaćen procesom globalne integracije, fragmentacije i fleksibilizacije u kome nestaje “čak i fikcija o nacionalnoj ekonomiji”, pa se nacionalna država “polako ali sigurno svodi na fikciju o etnosu kao posljednjem kulturnom resursu nad kojim može potpuno da vlada” (str. 33-34). Povećane prekogranične mobilnosti (ljudi, slika, informacija) i virtualne zajednice koje, organizirane u svom autonomnom djelovanju oko nekih preferencija i vrijednosti, fragmentiraju javni život zasnovan na teritorijalnosti te postepeno razgrađuju i ovo zadnje uporište smisla nacije-države (čime se, međutim, ne dovode u pitanju značajne funkcije koje takva država ima u

svijetu povećane globalne povezanosti i međuzavisnosti). Ovakve (implicitne) vrste razgradnje ovog smisla u javni život unose nove nemire i zabrinutost.

S ubrzanim razvojem informacijskih i komunikacijskih tehnologija koji je u Hrvatskoj upravo na djelu, hrvatsko društvo, a s obzirom na realno očekivani daljnji proces globalne integracije, ulazi u polje novih mogućnosti, izazova, a možda i novih strepnji. Globalno mobilni i lokalno vezani, koji mogu biti i daleko od svog zavičaja, u tom su procesu dva pola na kojima se skupljaju dva različita iskustva i formiraju dvije različite strategije djelovanja. S ovim se novim rascjepom ulazi u nove integracije.

Etnički nacionalist, da bi se mogao održati u suvremenom svijetu, a u svojoj borbi protiv kako kosmopolitske kulture i finacijske elite tako i nacionalne građan-skoppravne države, zatečen u sendvič-položaju između svoje politike isključivanja i zatvaranja i svjetske ekonomske zavisnosti i transnacionalnih informacijskih i kulturnih strujanja, morao bi, kaže Beck, usvojiti kosmopolitsko motrište. “To znači: čak i etnički sanjar (s noćnim morama) morao bi biti kosmopolitski realist” (Beck, 2004.:160). Etnički bi nacionalist morao, zbog vlastitog održanja, napustiti nacionalnodržavni referentni okvir i endogenu kauzalnost i to, s novim realizmom, zamijeniti transnacionalnim referentnim okvirom globalne međuzavisnosti i kauzaliteta. Tom zamjenom se njegovo djelovanje provjerava kroz transnacionalne interaktivnosti. Mobilnost, prekograničnost, dvostruko državljanstvo i lojalnost iako za većinu stanovništva nisu prevladavajući oblici života (najviše je takvih među globalno mobilnim elitama, mada čitav sistem, sa svojim globalnim gradovima, ne bi mogao, kako pokazuje Saskia Sassen, funkcionirati ni bez pripadnika nižih društvenih slojeva) homologne su strukture vladajućoj cirkulaciji kapitala, pa se tako, iz novog motrišta, i prepoznaju kao transnacionalna stvarnost koju društvene znanosti (slično politici isključivanja i zatvaranja etničkog nacionaliste) ne mogu ni zahvatiti instrumentarijem “metodološkog nacionalizma”. Procesi deteritorijalizacije etničkog i deetnizacije teritorijalnog, proizvedeni fizičkim i virtualnim mobilnostima, dio su transnacionalne stvarnosti iz koje se dovršetak stoljetnog procesa “kroatizacije Hrvatske” može promatrati kao mogući početak njegovog zaokreta.

U uvjetima suvremene fleksibilne organizacije društvenog života ekonomija mobilnosti se pokazuje kao složen i višeznačan proces u kome migracije ne potječu nužno iz ekonomske nerazvijenosti već iz samog (destabilizirajućeg) razvoja. Ulazeći u globalne trgovačke, informacijske i proizvodne mreže, migranti učestvuju u (pre) oblikovanju socio-prostornih struktura zemalja, regija ili mjesta – kako onih svoga porijekla tako i onih novog stalnog ili privremenog boravka. Time, oni koji svoju mobilnost zasnivaju na prekograničnim aktivnostima, učestvuju u razgradnji ili relativiziranju ranijeg ekskluziviteta “kontejner društva” kao temeljnog orijentacionog okvira djelovanja. Suvremeni oblici mobilnosti, koji sve više postaju povremeni,

privremeni, projektni i cirkularni, i sami proizvod nestabilnosti, sastavni su dio nestabilnosti i fleksibilnosti načina života čovjeka uključenog u uznemirujuće tokove "umreženog društva". Ima li išta smirujuće u nadolazećem vremenu pojačanih globalnih povezanosti i međuzavisnosti osim starog znanja (a za buduće vrijeme) da ništa nije stalno osim promjene?

Literatura

1. Appadurai, Arjun (2008). *Strah od malih brojeva*. Beograd: XX VEK.
2. Bassand, Michel (2001). Za obnovu urbane sociologije – jedanest teza. *Sociologija*, 43 (4):345-352.
3. Beck, Ulrich (2004). Moć protiv moći u doba globalizacije: nova svjetskopolitička ekonomija. Zagreb: Školska knjiga.
4. Bejaković, Predrag (2004). *Konkurentnost radne snage u Hrvatskoj: stanje i problemi*. (www.ijf/konkurentnost/bejakovic1.pdf).
5. Castells, Manuel (2000). Toward a Sociology of the Network Society. *Contemporary Sociology*, 29 (5):693-699.
6. Castells, Manuel (2003). *Internet galaksija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
7. Friganović, Mladen Ante; Vojnović, Franka (1994). Hrvati, Srbi i Talijani u gradovima sjeverne Dalmacije: 1910-1991. *Društvena istraživanja*, 3 (1):121-131.
8. Gellner, Ernest (1998). *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura.
9. Geiger, Vladimir (2010). *Doseljavanje Nijemaca u Hrvatsku tijekom 18. i 19. stoljeća*. (www.rodoslovlje.hr)
10. Gelo, Jakov (2004). Kretanje broja rezidencijalnoga (boravećeg) stanovništva Hrvatske u 20. stoljeću. *Društvena istraživanja*, 13 (4-5):653-673.
11. Glick Schiller, Nina; Basch, Linda i Szanton Blanc, Cristina (1995). From immigrant to transmigrant: theorizing transnational migration. *Anthropological Quarterly*, 68 (1):48-63.
12. Golčevski, Nenad; Milovanović, Goran; Petrović, Milina; Sitarski, Milan (2004). *Perspektive umrežavanja – Internet u 8 gradova Jugoistočne Evrope*. Beograd: Beogradska otvorena škola.
13. Grizelj, Marinko i Akrap, Anđelko (2006). *Projekcije stanovništva Republike Hrvatske: 2004 – 2051*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
14. Harvey, David (2004). Vremensko-prostorna kompresija i postmodernost stanje. *Glasje*, 7 (13/14):149-167.
15. Harvey, David (2010). Neoliberalizam i grad. *Diskrepancija*, 14/15:11.
16. Horvat, Dražen (2008). *Tko nam dolazi u Hrvatsku*, u: *Useljenička politika u funkciji razvoja hrvatskog gospodarstva*. Zagreb: Hrvatska gospodarska komora: 29-34.
17. Hungtinton, Samuel (2004). *The Hispanic Challenge*. (www.foreignpolicy.com).
18. Iglicka, Krystyna (2001). Migration Movements from and into Poland in the Light of East-West European Migration. *International Migration*, 39 (1):3-32.
19. Iglicka Krystyna (2001a). Shuttling from the former Soviet Union to Poland: from "primitive mobility" to migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27 (3):505-518.
20. Janelle, G. Donald (1968). Central place development in a time-space framework. *The Professional Geographer*, 5 (3):5-10.
21. Janelle, G. Donald (1969). Spatial reorganization: a model and concept. *Annals of the Association of American Geographers*, 59:348-364.

22. Karppinen, Jorma; Fernandez, Enrique i Krieger, Hubert (2006). *Geographical mobility: challenges and opportunities*. (www.eurofound.eu.int/does/areas/populationandsociety/mobility2paper2006.pdf).
23. Kapural, Mirta (2005). Sloboda kretanja radnika u proširenoj Europskoj Uniji i njezin utjecaj na Hrvatsku, u: Katarina Ott (Ur.). *Pridruživanje Hrvatske Europskoj Uniji* (sv. 3). Zagreb: Institut za javne financije.
24. Katić, Žarko (2008). Postojeće zakonske regulative i prijedlozi za prilagodbu, u: *Useljenička politika u funkciji razvoja hrvatskog gospodarstva*. Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.
25. Kaufman, Vincent; Bergman, Manfred i Joye, Dominique (2004). Motility: mobility as capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28 (4):745-756.
26. Kesselring Sven i Vogl, Gerlinde (2004). *Mobility Pioneers. Networks, scapes and flows between first and second modernity*. (www.cosmobilities.net)
27. Kirilova, Elena (2005). Вынужденная миграция в Россию: 15 лет спустя. *Migracijske i etničke teme*, 21 (3):255-268.
28. Klemenčić, Mladen (2003). Kroatizacija Hrvatske. *Hrvatska Revija* 1 (3):44-52.
29. Koslowski, Rey (1998). European migration regimes: emerging, enlarging and deteriorating. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24 (4):725-749.
30. Krieger, Hubert i Fernandez, Enrique (2006). *Too much or too little long-distance mobility in Europe?*. (www.eurofound.eu.int/areas/populationandsociety/migration.htm)
31. Krieger, Hubert (2006). *Long distance mobility within the EU: considering the Lisbon Agenda and Transitional Arrangements*. (www.eurofound.eu.int/does/areas/populationandsociety/mobility2paper2006.pdf)
32. Krištofić, Branimir (2007). Digitalna nejednakost. *Sociologija i prostor*, 176(2):16-180.
33. Lajić, Ivan (2002). Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća. *Migracijske i etničke teme*, 18 (2/3):135-149.
34. Lajić, Ivan (2004). Noviji razvoj stanovništva Hrvatske – regularno i neregularno kretanje stanovništva. *Migracijske i etničke teme*, 20 (2/3):171-185.
35. Levitt, Peggy (2001). Transnational migration: taking stock and future direction. *Global Networks*, 3 (1):195-216.
36. Massey, Douglas S. (1998). March of Folly: U.S. Immigration Policy After NAFTA. *The American Prospect*, (March/April, 1998.):22-23.
37. Maticka, Marijan (1990). *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*. Zagreb: Školska knjiga.
38. Mežnarić, Silva (2003). Migracijske aktualnosti: stanje, problemi, perspektive paradigmi istraživanja. *Migracijske i etničke teme*, 19 (4):323-341.
39. Mežnarić, Silva (2008). Migracije u Hrvatskoj: što očekivati, u: *Useljenička politika u funkciji razvoja hrvatskog gospodarstva*. Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.
40. Molodikova, Irena (2002). Ruskojezično stanovništvo u "bližem inozemstvu": buduća dijaspora ili povratnici. *Migracijske i etničke teme*, 18 (1):41-62.
41. Morin, Edgar (2009). *Moderni svijet i židovsko pitanje*. Zagreb: Durieux.
42. Mrđen, Snjeđana (2004). Projekcije stanovništva Republike Hrvatske do 2031. godine: mogu li migracije ublažiti buduće negativne demografske trendove?. *Migracijske i etničke teme*, 20 (1):63-78.
43. Münz, Rainer i Ulrich, Ralf (1996). Promjenljivi modeli migracija: primjer Njemačke 1945-1995. *Migracijske teme*, 12 (1-2):27-79.
44. Nejašmić, Ivo (1992). Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva 1880-1981. *Migracijske teme*, 8 (2):141-167.
45. Nejašmić, Ivo (1994). Hrvatski građani na radu u inozemstvu: razmatranje popisnih podataka 1971, 1981. i 1991. *Migracijske teme*, 10 (2):139-157.

46. Obadić, Alka (2008). Kretanje hrvatske ponude rada i njen utjecaj na migracijske tokove. *Migracijske i etničke teme*, 24 (1-2):91-108.
47. Oliveira-Roca, Marija (1988). Prilog definiciji i tipologiji prostorne pokretljivosti stanovništva Jugoslavije. *Revija za sociologiju*, 19 (3):227-241.
48. Oliveira-Roca, Marija (1991). Demografski profil Hrvata, Srba i Jugoslavena u Hrvatskoj, u: Lazić Mladen (Ur.). *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
49. Parrenas, Rhacel Salazar (2001). Mothering from distance: emotions, gender, and inter-generation relations in Filipino transnational families. *Feminist Studies*, 27 (2):361-390.
50. Patman, Robert; Putman, Robert (2008). *Kuglati sam: slom i obnova američke zajedice*. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
51. Petrović, Ruža (1990). Etnički aspekt migracija u Jugoslaviji. *Sociologija*, 32 (3):225-233.
52. Pokos, Nenad (1999). Procjena broja iseljenih stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 30. lipnja 1998. *Društvena istraživanja*, 8 (5/6):725-734.
53. Portes, Alejandro (1996). Global Villagers. *The American Prospect*, 7 (25). (www.prospect.org).
54. Portes, Alejandro; Guarnizo, Luis i Landolt, Patricia (1999). The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2):217-237.
55. Pries, Ludger (2005). Configuration and geographic and societal spaces: a sociological proposal between 'methodological nationalism' and the 'spaces of flows'. *Global Networks* 5 (2):167-190.
56. Rogers, Ali (2004). *A European Space for Transnationalism?*. (www.transcomm.ox.ac.uk/workng20papers/rogers.pdf).
57. Sandu, Dumitru (2005). Emerging Transnational Migration from Romanian Villages. *Current Sociology*, 53 (4):555-582.
58. Sassen, Saskia (2002). Da li je ovo put? Bavljenje imigracijom u globalnom dobu. *Reč*, 68 (14):283-293.
59. Sassen, Saskia (2004). *Gubitak kontrole?: suverenitet u doba globalizacije*. Beograd: Beogradski krug.
60. Sassen, Saskia (2004a). Lokalni akteri u globalnoj politici. *Europski glasnik*, IX/9:533-551.
61. Seferagić, Dušica (2005). Piramidalna mreža gradova. *Sociologija sela*, 169 (3):579-615.
62. Seferagić, Dušica (2007). Akteri društvenih promjena u urbanom prostoru Hrvatske. *Sociologija i prostor*, 177/178 (3/4):361-376.
63. Stojković, Branimir (2006). *Društvene, političke i kulturne posledice razvoja interneta na društvo Srbije*. (http://soemz.euv-frankfurt-o.de/media-see/newmedia/main/articles/pdf/b_stojkovic.pdf).
64. Sirčić Gotovac, Anđelina i Zlatar, Jelena (2008). Akteri rekonstrukcije Cvjetnog trga u Zagrebu. *Sociologija i prostor*, 179 (1):53-76.
65. Tanić, Živan (1974). *Seljaci na evropskim raskrsnicama*. Beograd: Institut društvenih nauka.
66. Szabo, Agneza (1988). Demografski razvoj stanovništva u Civilnoj i Vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1880., u: Čalić Dušan (Ur.). *O povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
67. Szabo, Agneza (1988a). Socijalna struktura srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine, u: Čalić Dušan (Ur.). *O povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

68. Škara, Ljubica (1972). Ekonomska emigracija stanovništva kao negativan fenomen društvenog i privrednog razvoja Srbije. *Sociologija*, 1 (1972):5-31.
69. Štulhofer, Aleksandar; Raboteg-Šarić, Zora i Marinović, Lovorka (2002). *Trgovanje ženama i djecom u svrhu seksualnog iskorištavanja*. Zagreb: Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva.
70. Tatalović, Siniša (2005). *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Split: Stina.
71. Toal, Gerard (1999). Kraj geopolitike?. *Međunarodni odnosi*, I/1.
72. Urry, John (2000). *Sociology beyond societies: mobilities for the twenty-first century*. London and New York: Routledge.
73. Van Alstyne, Marshall i Brynjolfsson, Erik (1997). *Electronic Communités: Global Village or Cyberbalkanization?*. (http://scholar.google.hr/scholar?q=Electronic+communities:+global+village+or+cyberbalkanization%3F&hl=hr&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar).
74. Van Dijk, Jan (1999). The One-dimensional Network Society of Manuel Castells. (<http://www.thechronicle.demon.co.uk/archive/castells.htm>).
75. Vogl, Gerlinde (2004). *Mobility between first and second modernity*. (www.cosmobilities.net).
76. Vujović, Sreten (2006). Akteri urbanih promena u Srbiji, u: *Mreža naselja u umreženom društvu: društvene i prostorne promjene u nekim tranzicijskim zemljama*. *Sociologija sela*, 177/178 (3/4):69-76.
77. Wajcman, Judy (2002). Addressing Technological Change: The Challenge to Social Theory. *Current Sociology*, 50 (3):347-363
78. Wallace, Claire (2000). *Patterns of Migration in Central Europe*. Conference on Economic and Social Dimension of EU Enlargement, Brussels, 2000.
79. Wallace, Claire (2008.): New Patterns of East-West Migration, u: *Migration in a New Europe: People, Borders and Trajectories*.
80. Werthimer-Baletić, Alica (1989). Tendencije u razvitku stanovništva SR Hrvatske. *Ekonomski pregled*, 40 (5/6):231-250.
81. Werthimer-Baletić, Alica (2003). Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj u svijetlu popisa stanovništva 2001. godine. *Ekonomija*, 10 (1):99-116.
82. Williams, M. Allan; Baláž, Vladimir i Wallace, Claire (2004). International labour mobility and uneven regional development in Europe. *European Urban and Regional Studies*, 11 (1):27-46.
83. Wimmer, Andreas i Glick Schiller, Nina (2002.): Methodological nationalism and beyond: nation-state building and the social sciences. *Global Networks*, 2 (4):301-334.
84. Yudina, Nikolaevna Tatiana (2005). Labour Migration into Russia: The Response of State and Society. *Current Sociology*, 53 (3):583-606.
85. Simmel, Georg (2004). *Filozofija novca*. Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
86. Žerjavić, Vladimir (1989). *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo.
87. Žerjavić, Vladimir (1993). Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke, i Zadra u razdoblju 1910-1971. *Društvena istraživanja*, 2 (4/5):631-656.
88. Živković, Ilija; Šporer, Željka i Sekulić, Duško (1995) *Asimilacija i identitet*. Zagreb: Školska knjiga.
89. Župančić, Milan (2005). Infrastruktorna opremljenost hrvatskih seoskih naselja. *Sociologija sela*, 169 (3):617-657.

Alija Hodžić
Institute for Social Research in Zagreb
alija@idi.hr

Spatial Mobility and Processes of Deterritorialization and Flexibility of Social Life

Abstract

This text looks at spatial mobility in the context of today' s flexible organization of social life. It aims to show that the economy of mobility presents a complex and ambiguous process in which migrations are not caused by economic underdevelopment as such, but by destabilized development itself. Also, the idea is to point out the fact that migrants entering global trade, information and production network take part in the (re)shaping of socio-spatial structures of the countries, regions or places – those of their origin or those of their new temporary or permanent residence. In this way, migrants whose mobility comprises across the border activities deconstruct or put in a different perspective the former exclusive “container society” as the basic framework of activity. The text examines available data on the types of mobility: internal and external migrations (which in the new context take on new forms of mobility – circulation, irregularity, temporariness) and different forms of travel. The conclusion is that contemporary types of mobility, being themselves a product of instability, present an integral part of the unstable and flexible way of life of the “network society” man.

Key words: mobility, flexibility, deterritorialization, transnationality, container society, migration.

Received in June 2010

Accepted in September 2010